

VAN İLAHİYAT DERGİSİ

Van Journal of Divinity

Former ISSN: 1300-4530 | e-ISSN: 2667-615X

Haziran / June | 2023/11/18

Acara'da İslamlaşma: Vakıflar Üzerine Toplumsal Bir Okuma Denemesi

Islamization in Adjara: A Social Reading Essay on Foundations

Abdullah BAY

Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Yakınçağ Tarihi

Associate Professor, Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Social Sciences, Modern History

Rize/Türkiye

abdullah.bay@erdogan.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-5420-8999

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 13 Mart/March.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 26 Mayıs/May 2023

Yayın Tarihi | Published: 15 Haziran/June 2023

Atıf | Cite as

Bay, Abdullah. "Acara'da İslamlaşma: Vakıflar Üzerine Toplumsal Bir Okuma Denemesi". *Van İlahiyat Dergisi* 11/18 (Haziran 2023), 78-121. <https://doi.org/10.54893/vanid.1264358>

Bay, Abdullah. "Islamization in Adjara: A Social Reading Essay on Foundations". *Van Journal of Divinity* 11/18 (June 2023), 78-121. <https://doi.org/10.54893/vanid.1264358>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Acara'da İslamlaşma: Vakıflar Üzerine Toplumsal Bir Okuma Denemesi

Öz

Gürcülerin İslam'la tanışması 7. Yüzyılın ortalarında ilk Arap akınları ile olmuştur. Daha ilk Müslüman Arap hâkimiyetinden itibaren kültürel etkileşim ile Gürcüler Müslüman olmaya başlamışlardır. Müslüman Araplar, Selçuklular, Moğollar zamanında özellikle Doğu Gürcistan'da İslamiyet yayılmıştır. Batı Gürcistan'da İslam'ın yayılışı Osmanlılar ile başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ile irtibat kurması ise Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethi ile başlar. Osmanlılar bölge ile irtibat kurduğu sırada Gürcistan coğrafyası küçük krallıklara bölünmüş haldeydi. Trabzon'un fethi ile Gürcistan sınırına ulaşılmış ve 1479'da Acaristan, Borçka ve Macahel çevresi Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bir yandan kuzeyden Sohum ele geçirilmişti. Ardından bölgede ilerlemeye devam eden Yavuz Sultan Selim, Trabzon valiliği sırasında 1508'de Güryel ve İmeret (Açıkbaş) Krallığı'nı haraca bağladı. Böylece Osmanlı sınırları, Karadeniz kıyılarının ötesine Batı Gürcistan içlerine kadar ulaşmıştı. Osmanlı egemenliğine giren Acara çevresinde artan ilişkiler sonucunda İslamlaşma halk arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Bölgede İslam'ın yayılması iddia edilen aksine yönetici tabakadan alta doğru değil halk tabakasından yönetici tabakaya doğru yayılmıştır. Aynı zamanda süreç ilgi çekici şekilde hızlıca gerçekleşmiştir. İslamlaşma sürecinde Acara'da özellikle halkın yardımıyla çok sayıda cami, mescit ve mektep inşa edilmiştir. Bölgede faaliyette bulunan vakıflar ve bunlara bağlı hizmet veren camiler ve mescitler, Rus ve Gürcü tarihçilerin iddialarının aksine Acara'da İslamlaşmanın 17. yüzyılın başında hızlı bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu hızlı yayılma sonucu Çürüksu'nun kuzeyine kadarki bölge Müslüman kimliğine bürünmüştür. Bu süreçte bölgede birçok cami, mescit ve mektep inşa edilmiştir. Bu çalışmada Acara, Batum, Gönye, Çürüksu ve Macahel'e ait çok sayıda Hurufat kayıtlarından hareketle Acara coğrafyasının kırsal yerleşim yerlerinde kurulmuş dinî yapılar ve görevlileri üzerinden elde edilen verilerle toplumsal bir okuma yapılarak İslamlaşma süreci değerlendirilecektir. Toplumsal bir okuma yapılarak Acara'da İslamlaşma süreci üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Gürcistan, Acara, İslam, Batum, Müslüman.

Islamization in Adjara: A Social Reading Essay on Foundations

Abstract

Georgians' acquaintance with Islam was with the first Arab raids in the middle of the 7th century. From the first Muslim Arab domination, Georgians started to become Muslims with cultural interaction. Islam spread especially in Eastern Georgia during the time of Muslim Arabs, Seljuks and Mongols. The spread of Islam in Western Georgia started with the Ottomans. The Ottoman Empire's contact with Georgia begins with the conquest of Trabzon by Fatih Sultan Mehmed. When the Ottomans contacted the region, the geography of Georgia was divided into small kingdoms. With the conquest of Trabzon, the Georgian border was reached and in 1479, Acaristan, Borcka and Macahel surroundings joined the Ottoman lands. On the one hand, Sukhumi was captured from the north. Then, continuing to advance in the region, Yavuz Sultan Selim paid tribute to the Kingdom of Güryel and Imeret (Açıkbaş) in 1508 during his governorship of Trabzon. Thus, the Ottoman borders had reached beyond the Black Sea coast into Western Georgia. As a result of the increasing relations around Adjara, which came under Ottoman rule, Islamization began to spread rapidly among the people. Contrary to what is claimed, the spread of Islam in the region did not spread from the ruling strata to the lower, but from the popular strata to the ruling strata. This process was surprisingly fast. In the process of Islamization, many mosques, masjids and schools were built in Adjara, especially with the help of the people. The foundations operating in the region and the mosques and masjids serving under them show that, contrary to the claims of Russian and Georgian historians, Islamization took place rapidly at the beginning of the 17th century in Adjara. In this process, many mosques, masjids and schools were built in the region. In this research, based on the numerous Hurufat records belonging to Adjara, Batumi, Gönye, Çürüksu and Macahel, the Islamization process will be evaluated by making a social reading with the data obtained from the religious structures established in the rural settlements of the Adjara geography and their officials. Evaluations were made on the Islamization process in Adjara by making a social reading.

Keywords: Islamic History, Georgia, Adjara, Islam, Batumi, Muslim.

Giriş

Osmanlıların Anadolu'nun kuzeydoğusundaki Acara bölgesiyle irtibat kurmaları 15. yüzyılın ortalarına rastlar. 1461'de Trabzon'un fethiyle birlikte Acara bölgesine ulaşıldı. 1479'da yapılan akınlarla Batum çevresiyle birlikte Acara, Borçka ve Macahel ele geçirildi.¹ Trabzon Sancakbeyi Şehzade Selim 1508'de Acara'nın kuzeyindeki Guria ve Kutais'e kadar akın düzenleyerek Batı Gürcistan'ın içlerine kadar girmiş, tahta geçtikten sonra da Çaldıran Savaşı sonrası Doğu Gürcistan sınırına kadar hâkimiyetini genişletmişti. Doğu Gürcistan'ın fethi ise Amasya Antlaşmasıyla (1555) gerçekleştirilmiştir. Bu antlaşmanın sağladığı barış dönemi uzun sürmemiş, yeniden başlayan savaş sonrası Lala Mustafa Paşa'nın 1578'de bölgeye düzenlediği seferle Kartli, Kahet, Tiflis ele geçirilmiştir. Ancak bu bölgelerde Osmanlı hâkimiyeti uzun süreli olmamıştır.² Elden çıkan bölge tekrar 1724'te ele geçirilebilmişti.³

Osmanlı idari taksimatına göre Acara bölgesi, fetihten sonra Batum/Gönye Sancağı adı altında teşkilatlandırılarak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlandı. 1580'de Erzurum'dan ayrılarak Trabzon-Batum Beylerbeyliği kuruldu. Daha sonra Trabzon Eyaleti'ne bağlandı. Batum, Trabzon Eyaletine bağlı sancak pozisyonunu uzun süre devam ettirmiştir. Tanzimat öncesinde Gönye, Batum ve Acara, Çıldır ve Trabzon eyaletleri arasında taksim edilmişti. Yukarı Acara, Aşağı Acara, Acara, Çürüksu, Macahel, Livane, İmerhev, Şavşat ve Ardanuç 987/1579'da kurulan Çıldır Eyaleti'ne bağlı iken, Batum ile Maradit çevresi Gönye Sancağı adıyla Trabzon Eyaleti'ne bağlı bulunuyordu. Tanzimat sonrası Batum, Gönye ve Yukarı Guria çevresi 1851 yılında kurulan Lazistan Sancağı altında teşkilatlandırılmış, bu idarî yapısını uzun süre devam ettirmiştir.⁴

Bu araştırmada öncelikle Acara, Batum, Gönye, Çürüksu ve Macahel'e ait çok sayıda Hurufat kaydından hareketle Acara coğrafyasının başta dinî mekânları olmak üzere bölgedeki kırsal yerleşim yerlerinde kurulmuş vakıflar, dinî yapılar, çalışanları ve ücretleri belirlenecek, ardından elde edilen bu veriler toplumsal bir okuma yapılarak İslamlaşma açısından değerlendirilecektir.

1. Acara 'da Osmanlı Vakıfları

Osmanlı toplumunda dinî, ekonomik, sosyal ve kültürel hizmetler temel olarak vakıflar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu.⁵ Bu hizmetleri yerine getiren eğitim alanında mektep, medrese; sağlık alanında hastane; dinî alanda cami, mescit, tekke, zaviye; ticarî alanda han, kervansaray; ulaşımda yol ve köprü; şehir yaşamında su yolu, imaret gibi pek çok sosyal, ekonomik ve kültürel yapı vakıflar aracılığıyla inşa ve finanse edilmiştir.⁶ İmparatorluğun bir parçası olan Acara'da da bütün bu hizmetler vakıflar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. İncelememizin ana kaynağı olan Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinin ruznamçe kalemlerinde tutulan Hurufat defterleri bu amaçla hizmet veren vakıfların günlük tayin ve terfi işlemlerini ihtiva eder. Vakıflarda görevli imam, hatip, mütevellî, nazır, ferraş ve kayyım gibi görevlilerin atamaları karışıklığı önlemek amacıyla belli usullerle bu defterlere kaydedilmiştir. Bu usule göre vakıflarda görev

¹ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat* (Ankara: TTK, 2002), 385-389.

² Nebi Gümüş, "Osmanlıların Gürcistan'ı Fethi ve İslamlaşma Hareketleri (XVI. Yüzyıl)", *Osmanlı* (Balkan Ciltevi, 1999), 1, 1; Nebi Gümüş, *16. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri* (Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 23; M. Hanefi Bostan, "Yavuz Sultan Selim'in Şehzadelik Dönemi (1487-1512)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi (Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı)* 40 (2019), 14.

³ Hüsametdin M. Karamanlı, "Gürcistan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1996), 14/314-316; Tiflis ve çevresinde kurulan vakıflar için bkz. Al Sinan Bilgili, *Iran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları: (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*. (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2011).

⁴ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, 210-211; Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası* 26/1 (30 Haziran 2016), 61-80; İbrahim Tellioglu, "Lazlar", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2019), Ek. 2, 149-150; Zehra Arslan-Yeliz Usta, "Rize'de Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 17/17 (01 Haziran 2014), 72.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5, 17; Eyüp Kul, "Rize Şehri'nin Türk-İslam Beldesine Dönüşüm Sürecinde Vakıfların Rolü", *Başlangıçtan 19. Yüzyıla Rize Tarihi*, ed. Burak Gani Erol, Ali Güveloğlu, Eyüp Kul (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2020), 216-220.

⁶ Hasan Demirtaş, "Hurufat Defterlerine Göre Osmanlı Dönemi (1690-1835) Karaova ile Bodrum Kazası Vakıf ve Vakıf Eserleri" (Heryönüyle Bodrum Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, Bodrum, 2013), 1, 320; Hasan Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi* 37 (2011), 49; Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10, 447.

boşaldığında atanmak isteyen kişi arzuhal sunar, bu istek yerel kadı veya naib aracılığıyla veya doğrudan kadı ve naib arzıyla kazaskerliğe iletilir, uygun görülmesi durumunda tevcih beratla gerçekleştirilirdi. Berat verilmesinin ardından, berat özetleri Hurufat defterlerine kaydedilirdi.⁷ Acara Kazası Hihazir Camii imamı Mehmed b. Abdullah'ın vefatı üzerine gerçekleştirilen tevcih işlem basamaklarına işaret etmektedir. "...bilâveled fevt-i mahlûlünden karındaşı Mustafa b. Abdullah kendüye tevcih olunmak babında istida-yı inâyet etmeğin bilâveled fevti vâki ise şartıyla imamet ve hitabet-i mezkûre mahlûlünden karındaşı sahib-i arzuhale tevcih olunmak deyu 19 B 1232 tarihinde muvarrah ve musahhah ferman-ı âli sâdır olmağla sâdır olan ferman-ı âli mucibince merkûm Mustafa b. Abdullah'a tevcih buyuruldu".⁸

Gerçekleştirilen bu atamalar sonucu önemli sayıda defter serisi oluşmuştur. Günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Arşivi'nde (VGMVA) atık H. 1086-1103 (M.1673-1691) ve cedit H. 1102-1298 (M. 1690-1840) olmak üzere iki seri halinde tevcih kayıtlarının yer aldığı 216 defter bulunmaktadır. Bu defterler hem vakıf envanteri hem de görevlilerin özlük bilgilerinin tutulduğu defterler olarak da nitelendirilebilir. Defterlerde görevlilerin atama kayıtları, vakfın niteliği ve süreç içerisinde gerçekleştirilen işlemlere dair bilgiler yer almaktadır.⁹

Bütün bu kayıtlar tarih ve sanat tarihi açısından vazgeçilmez bilgiler sunar. Bir şehrin veya bölgenin mimarî yapılarının belirlenebilmesi, banisi, yapılarda gerçekleştirilen hasar, tamir ve yeniden inşa gibi zamanla gerçekleştirilen değişikliklerin tespit edilebilir olması bu defterleri sanat tarihçileri için en temel kaynak konumuna yükseltmiştir.¹⁰ Bu içeriklerinden dolayı öncelikli olarak şehir ve sanat tarihi yazımında kaynak olarak kullanılmaktadır. Kayıtlar bunun yanında vakıf kataloğu vasfını taşıdığından sosyal tarihçiliğe de zengin veri sunmaktadır. Bundan dolayı bu kayıtlar, toplumsal değişimi karşılayan İslamlaşma üzerine yapılacak monografik çalışmalar için de temel kaynaklar arasına girebilir. İncelemede bu veri kaynağının sosyal araştırmalarda kullanılabilirliği, üretilebilecek bilgiler ve bilgilerin yeterlik ve sınırlılıkları tartışılacak, bunun için de bir inceleme örneği sunulacaktır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar Arşivi'nde (VGMA) Anadolu defterleri arasında dağınık halde bulunan Acara'ya ait bu defterler H.1108-1250 (M.1696-1834) tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva etmektedir. Acara'yla ilgili kayıtlara, zaman zaman bu kazaya bağlı veya ayrı idarî birimler olarak yapılandırılan Batum, Macahel, Acara, Acara-i Sufla, Acara-i Ulya, Şavşad, Livane ve Gönye kayıtları arasında da rastlanmaktadır. VGMA'da Batum, Gönye, Acara-i Sufla, Macahel, Acara, kısmen Şavşat ve Livane'ye ait eski Acara sınırlarını oluşturan yerlerdeki toplam kayıt sayısı yaklaşık 467'dir. En eski atama kaydı H. 1108 (M.1696) tarihlidir. Kayıtlara göre Acara'da tevcihlerin neredeyse tamamı ibadet, eğitim ve vakıf idaresi üzerine yapılmıştır. Bu süre içerisinde kazaskerlikte atama gerçekleştiren görevliler şunlardı: Ataullah Efendi Yahyazade,¹¹ Mustafa Asım,¹² Mehmed Murad,¹³ Seyyid Mehmed Ataullah,¹⁴ İshakfendizade Şerif Yahya,¹⁵ Mollacıkzade İshak,¹⁶ Mehmed Mekki,¹⁷ Mehmed Arif,¹⁸ Mustafa Rakım,¹⁹

⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (Ankara: TTK, 2018), 134; Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies* 5/1 (Ocak 2013), 44; Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği", 49.

⁸ VGMA, HD, 534, s.278.

⁹ Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", 48.

¹⁰ Halit Çal, "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Yunanistan'daki Türk Mimarisi", *Erdem* 58 (06 Haziran 2010), 221-286; Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihden 19. Yüzyıla)* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2020), 20-40; Halis Akıncı, *Hurufat Defterlerine Göre Kır-ili Kazası (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Selçuk Üniversitesi Konya, Yüksek Lisans Tezi, 2007)*, 1; Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1990), 1-13.

¹¹ VGMA, HD, 1119, s.342. § 1136/1724.

¹² VGMA, HD, 555, s.335. § 1227/1812.

¹³ VGMA, HD, 1072, s.105. Ca 1182/1768.

¹⁴ VGMA, HD, 1059, s.112. R 1188/1774.

¹⁵ VGMA, HD, 1066, s.133. Z 1189/1776.

¹⁶ VGMA, HD, 1147, s.155-156. Ca 1190/1776.

¹⁷ VGMA, HD, 1113, s.275. § 1199/1785.

¹⁸ VGMA, HD, 531, s.279. M 1212/1797. "Mehmed Arif Efendi hazretlerinin tevcihatıdır".

¹⁹ VGMA, HD, 563, s.115. L 1238/1823.

Yahyazade Mehmed Said,²⁰ Ahmed Kâmil.²¹ Bölge ile ilişkisi bulunan defter katalogları aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

Tablo 1. Acara ile ilgili vakıf kayıtları

Kaza Adı	VGMA Defter No	Sayfa Sayısı	Kayıt Sayısı	Kayıt Başlangıç-Bitiş Tarihi (H/M)
Acara	530,531,534,535,536,587,589,1055,1058,1059,1060,1065,1066,1070,1072,1133	17	183	1155-1250 (1742-1834)
Acara Macahel	1062	1	3	1183 (1769)
Acara-i Sufla	1143	1	1	1139 (1726)
Ahışa	530,531,533,534,535,536,564,741,781,1055,1058,1059,1062,1065,1066,1070,1072,1133,1137,1140,1143,1144,1629	1	78	1108-1248 (1696-1832)
Ardahan	534,564,1060,1098	4	30	1111-1236 (1699-1820)
Batum	583,584,585,587,1074,1075,1097	15	3	1174-1199 (1760-1784)
Gönye	1105,1113,1115,1119,1128,1139,1142	7	59	1136-1203 (1723-1788)
Gönye Batum	553,554,555,556,557,558,1101,1102,1103,1104,1131,1141,1147,1216	15	134	1111-1249 (1699-1833)
Livane	552,561,1098	4	101	1111-1220 (1699-1805)
Macahel	532	2	18	1217-1223 (1802-1808)
Macahel	558,563,1146,1149,1151,1156	6	15	1175-1219 (1761-1804)
Şavşat	1098	1	22	1111-1124 (1699-1809)

1.1. Camiler ve Mescitler

Defterlerde kayıtlı görevli atamalarından hareketle Gönye, Batum, Macahel ve Acara'da iki yüz yıllık sürede kaza ve köylerde mevcut cami ve mescitler, bunların banileri ve mescitlerin camiye dönüştürülme tarihleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Hurufat defterlerinde 17. yüzyıl başından 19. yüzyıl ortasına kadar Acara sınırlarında yaklaşık 150'nin üzerinde dinî yapının adı zikredilmiştir. Batum, Acara ve Macahel çevresinde inşa edilen eserlerin banilerinin büyük çoğunluğunu köylüler, köylü hayırseverler, bunlar dışındakileri ise ağa, efendi ve tüccar gibi toplumun üst tabakasına mensup kişiler oluşturuyordu.²² Bölgede inşa edilen dinî yapıların neredeyse tamamında inşaata başlamadan önce izin isteğinde bulunulmuştu. Örneğin Batum Acara-i Ulya Köyünde "...kurbuna karib yerde cami olmayup müceddeden cami bina eylemek için izn-i emir..." istenmişti. Başka bir örnekte "...ashab-ı hayrattan ahali-i karye yine karye-i mezbûr derûnunda ba izn-i hümayûn..." aldıktan sonra inşaat gerçekleştirilmişti.²³ İzin gerekçeleri cemaatin çokluğu,²⁴ yerleşim yerlerine uzaklık²⁵ ve ahşap camilerin kısa sürede harap olması gibi dinî

²⁰ VGMA, HD, 557, s.88. Ca 1247/1831.

²¹ VGMA, HD, 554, s.205. Ca 1223/1808.

²² VGMA, HD, 531, s.279. "...ashâb-ı hayrâtdan ahali-i karyeden sâhib-i hayrın bina eyledikleri...". Ca 1216/1801; VGMA, HD, 534, s.278. "...mahallelerinde ahali-i mahalle binası...". L 1234/1819; VGMA, HD, 535, s.234. L 1234/1819; VGMA, HD, 536, s.199. S 1246/1830. "...beyninde ahali-i karyenin bina eyledikleri cami-i şerif..."; VGMA, HD, 1058, s.76. Ca 1185/1771. "...nam mahalde Yusuf Bey Camiinde..."; VGMA, HD, 1104, s.215. Ca 1159/1746. "...karyede Elhac Eyüp nam sâhib-i hayrın..."; VGMA, HD, 1131, s.56. Za 1126/1714. "...karyede cami olmamağla Osman müceddeden cami bina edüb..."; VGMA, HD, 534, s.277. 1229/1814. "...karyesinde Hasan b. Feyzullah'ın binası camide...".

²³ VGMA, HD, 1105, s.223. M 1147/1734; VGMA, HD, 553, s.210. B 1222/1807.

²⁴ VGMA, HD, 1105, s.109. S 1148/1735. "...karyenin cemaati kesir olub..."

²⁵ VGMA, HD, 1105, s.109. Ca 1152/1739. "...karyede kadîmden cami ve imam hatibi olmayub civarında karyeler bâid olub..."; VGMA, HD, 1119, s.342. L 1136/1724. "...karyede ve kurbuna garib yerde cami-i şerif olmayub Müslümanlar sevab-ı cum'adan mahrûm olmalarıyla ahali bina eyledikleri...".

terminolojiyle ilişkili nedenlerdi.²⁶ Başka bir örnek durumu netleştiriyor. Acara Kazası köylerinden Ayukna ve Guntavuri'de "*cami-i mezbûrun mevzii eyyâm-ı şitâda şiddet ve hareket-i selcden kal' ve harab olub karye-i mezkûrlar başka başka olduğundan bu defa ashab-ı hayrattan Ahmed b. Osman nam sâhib-i hayr bâ izn-i hümayûn Ayukna karyesinde cami-i şerîf bina ve minber vaz' etmekle...*".²⁷ Bazı banilere inşa ettirdikleri camilerin imam hatip görevi tevcih edilmiştir. Örneğin Batum Kazası Simonet Köyünde Osman yaptırdığı camiye imam-hatip olarak görevlendirilmişti.²⁸ Cemaatin artması ve mescitlerin yetersiz kalması durumunda, bazı mescitler hayır sahibi kişiler veya köy halkı tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu yapılar arasında yine çok az sayıda mescit; cemaatin çoğalması veya ihtiyaca binaen hayır sahiplerinin veya ahalinin talebi, talebin kadı/naib arzıyla bildirilmesi ve padişah beratı ile minber konularak zamanla camiye dönüştürülmüştür. Örneğin Gönye Çakvi Nahiyesi Sameba Köyünde "*...ahali-i karye ba izn-i hümayun müceddeden minber vaz'...*" edilmişti.²⁹ Bu şekilde ayrıcalık kazanan mescitte Cuma namazları kılınabiliyordu.³⁰ Defterlerdeki bilgilere göre hazırlanan ekli liste 17. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ortası arasında Acara'da dinî yapıların yer aldığı yerleşim yerlerini ve banilerini toplu olarak göstermektedir. (Tablo 2)

Kayıtlardan elde ettiğimiz verilere göre dinî yapıların neredeyse tamamı cami, birkaç mescit ve genellikle bunların yanına açılan sıbyan mektebinden oluşuyordu. Bölgede tasavvufun etkisini gösteren herhangi bir tekke kaydı yoktur. Ancak imam hatip olarak görev alan birkaç şeyh bulunuyordu. Kayıtlarda mescit sayısının azlığı tescille doğrudan ilgilidir. Belgelere yansıyan tarihler inşa tarihinden ziyade ilk görevli atamalarına karşılık gelen tescil tarihlerine işaret etmektedir. Birçoğunun tescil tarihinden önce de uzun yıllar mescit olarak hizmet verdiğini imam hatip atamasıyla da tescile girdiğini gösteren bilgiler vardır.³¹ Bu sebeple bazı örneklerden hareketle camilerin tescilden önce 50-60 yıllık bir hizmet geçmişi bulunabileceği sonucuna ulaşılabilir. Örneğin Batum'da Erge Köyünde "*...mescide Mehmed Ağa müceddeden minber vaz' eylemekle bir akçe ile Molla Süleyman'a müceddeden mezbûr Mehmed Ağa arzı ile berat...*" edilerek camiye çevrilmiştir. Erge Camii önceden mescit olarak kullanılmıştı. Ancak ne kadar süre mescit olarak kullanıldığı mevcut belgelerden tespit edilememektedir.³² Benzer şekilde Macahel Kazası Akliya Köyünde "*...ahalileri mescid-i şerîfe müceddeden minber vaz' etmeleriyle cami-i şerîf olmayub imamet ve hitabeti müceddeden Şeyh Hüseyin b. Ahmed'e nâib Ahmed arzıyla tevcih...*" edilmiştir.³³

Hurufat defterlerinde Acara'da tescile giren yaklaşık elliden fazla cami ve mescit, Batum Kazasına bağlı köylerde ellie yakın cami ve mektep, Macahel'de otuzdan fazla dinî yapı bölgenin İslam kimliğiyle bütünleştiğine işaret ediyor.

1.1.1. Batum/Gönye Camileri

Batum Kalesi Camii: Kayıtlarda "*Batum*" çoğunlukla "*maâ Gönye*" olarak da zikredilmektedir. Batum Kalesinin içindeki caminin varlığına dair ilk kayıt 1709 tarihlidir.³⁴

Luhye Camii: Gönye Kazasına bağlı adı geçen köyde halk tarafından inşa edilmiştir.³⁵

Makriyal Camii: Hakkındaki ilk kayda 1699'da rastlanmaktadır. Gönye Kazasına bağlı adı geçen köyde inşa edilen camiye 1705 tarihinde imam hatip tayin edilmiştir.³⁶

²⁶ VGMA, HD, 553, s.210. B 1222/1807. "*...karyede vâki cami-i şerîf haraba müşrif olub ashâb-ı hayrattan ahali-i karye yine karye-i mezbûr derûnunda bâ-izn-i hümayûn müceddeden bina eyledikleri...*"; VGMA, HD, 555, s.335. "*...cami haraba müşrif...*". Ş 1227/1812.

²⁷ VGMA, HD, 536, s.199. S 1246/1830.

²⁸ VGMA, HD, 555, s.335. Ş 1227/1812; VGMA, HD, 536, s.199. S 1246/1830. Acara'da Ayukna ve Guntavuri köyleri arasındaki caminin yıkılması sonrası yeniden yaptırılan Ahmed b. Osman'a caminin imam hatiplik görevi tevcih edilmiştir.

²⁹ VGMA, HD, 556, s.205. Z 1242/1827.

³⁰ VGMA, HD, 535, s.234. L 1234/1819. "*...ashâb-ı hayrattan ahali-i karyeden ashâb-ı hayrân bâ-izn-i hümayûn müceddeden bina ve minber vaz' eyledikleri cami...*".

³¹ VGMA, HD, 1062, s.305. Z 1173/1760.

³² VGMA, HD, 1105, s.109. Ca 1147/1734.

³³ VGMA, HD, 1062, s.305. Z 1173/1760; VGMA, HD, 1105, s.223. M 1144/1731.

³⁴ VGMA, HD, 1131, s.27. N 1121/1709.

³⁵ "VGMA, HD, 1141, s.97", ts.; "VGMA, HD, 1115, s.48", ts. Ra 1187/1773.

³⁶ VGMA, HD, 1141, s.97. 1 Ş 1117/1705.

Gönye Camii: 1710 yılında Gönye Köyünde inşa edilmişti.³⁷

Maradid Camii: Gönye Kazasına bağlı Maradid Köyünde bulunuyordu. Yakın bir yerde cami bulunmadığından “*sewab-ı cum’adan mahrum*” olmamak için ahali yardımıyla inşa edilmişti.³⁸

Ahalsen Camii: Gönye Kazasına bağlı Ahalsen Köyünde köylüler tarafından yeniden inşa edilmişti.³⁹

Beğlevan Camii: Cami hakkındaki ilk kayıt 1750 yılına aittir. Adı geçen köyde ahali tarafından yaptırılmıştır.⁴⁰

Maradid-i Sufla Camii: Bazı belgelerde aşağı Maradid olarak da geçen Batum Kazasına bağlı adı geçen köyde halk tarafından inşa ettirilmiştir. Camiye ait ilk bilgiye 1737 tarihli bir kayıta rastlanmaktadır. İlgili kayıttan caminin yeni inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Orta Batum Camii: Batum Kazasına bağlı Orta Batum Köyünde ahali tarafından inşa edildi. Camiye eklenen minber aynı zamanda Cuma namazı izni de bulunduğunu göstermektedir.⁴²

Gibe Camii: 1752 yılında halk tarafından yaptırılan camiye çok geçmeden minber de eklenmiştir.⁴³

Gönye Kalesi Camii: Cami hakkındaki ilk kayıt 1753 tarihine aittir. Bu tarihte Gönye Kalesinde bulunan camiye şeyh atanmıştır.⁴⁴

Ucheti Camii: Batum Kazasına bağlı adı geçen köyde bulunan cami muhtemelen Ekmekçi Osman Ağa tarafından yaptırıldığından kendi ismiyle anılmıştır. 1739’da mescide minber eklenerek cami haline getirilmiştir.⁴⁵

Abuslah Camii: Abuslah Köyünde yer alan cami belgelerde daha çok Elhac Süleyman Bey Camii olarak geçmektedir.⁴⁶

Sucuna Camii: 1735’te köy ahali tarafından inşa edilmiştir.⁴⁷

Kapnistav Camii: Cami köylüler tarafından inşa edilmiştir.⁴⁸ Köyün Sarize mahallesinde köylüler tarafından başka bir cami daha inşa edilmişti.⁴⁹

Çakvi/Çakvistav Camii: Çoğu belgede iki orman arasında bulunduğu belirtilen köyden “*Çakvi maâ Çakvistav*” olarak birlikte bahsedilir.⁵⁰ Köyün Şahinoğlu Mahallesinde ahali tarafından bir cami daha inşa edilmişti.⁵¹

Soshoba Camii: Camiye ait ilk kayda rastladığımız 1754/1755’te imam hatip ataması yapılmıştır.⁵² 1794 tarihli bir kayıta köy Livane Kazasına bağlı görünmektedir.⁵³

Sukurca Camii: Cami köy halkının yardımıyla yaptırılmıştır.⁵⁴

Mirvet Camii: 1764 yılında yaptırılmıştır.⁵⁵

Sarp Camii: Halk tarafından inşa edilmiştir.⁵⁶

Gorolistav Camii: 1767’de cami aynı köyden Mehmed tarafından yaptırılmıştır.⁵⁷ Yine aynı köyde Gorolistavmağalar adındaki yerde Salih tarafından yaptırılan bir cami daha bulunuyordu.⁵⁸

³⁷ VGMA, HD, 1131, s.27. M 1122/1710.

³⁸ VGMA, HD, 1119, s.165. § 1136/1724;VGMA, HD, 1105, s.130. Ca 1153/1740; VGMA, HD, 1216, s.149. 1191/1777-1778.

³⁹ VGMA, HD, 1104, s.90. B 1160/1747.

⁴⁰ VGMA, HD, 1104, s.90. § 1163/1750.

⁴¹ VGMA, HD, 1104, s.90. § 1150/1737. Diğer belge L 1164/1751.

⁴² VGMA, HD, 1104, s.90. N 1165/1752.

⁴³ VGMA, HD, 1104, s.90. L 1165/1752.

⁴⁴ VGMA, HD, 1104, s.90. Za 1166/1753.

⁴⁵ VGMA, HD, 1104, s.90. M 1152/1739.

⁴⁶ VGMA, HD, 1103, s.91. Z 1171/1758.

⁴⁷ VGMA, HD, 1105, s.130. Ra 1148/1735, Diğer belge 1148/1735-1736.

⁴⁸ VGMA, HD, 1103, s.91. Za 1171/1758.

⁴⁹ VGMA, HD, 1101, s.84. Ra 1175/1761.

⁵⁰ VGMA, HD, 1103, s.91. N 1170/1757; VGMA, HD, 1102, s.66. § 1183/1769.

⁵¹ VGMA, HD, 1113, s.116. Ca 1200/1786

⁵² VGMA, HD, 1103, s.91. 1168/1754-1755.

⁵³ VGMA, HD, 552, s.93. Ra 1209/1794.

⁵⁴ VGMA, HD, 1216, s.149. B 1191/1777;VGMA, HD, 1113, s.116.

⁵⁵ VGMA, HD, 1115, s.48. 1178/1764-1765; VGMA, HD, 1216, s.149. L 1202/1788.

⁵⁶ VGMA, HD, 1115, s.48; VGMA, HD, 1147, s.59. 1198/1783-1784.

⁵⁷ VGMA, HD, 1115, s.48. § 1188/1767.

⁵⁸ VGMA, HD, 555, s.83. 1233/1817-1818; VGMA, HD, 557, s.83. Z 1246/1831.

Kahaber Camii: 1773'te halk tarafından inşa ettirilen caminin ilk imam ve hatiplik görevine atamalar gerçekleştirilmiştir.⁵⁹ 1806'da çıkan bir yangında tamamen yanan cami yeniden yaptırılmıştır.⁶⁰

Helvaçavır Camii: Cami 1770 yılında Abdurrahman adında bir hayırsever tarafından inşa edilmiştir.⁶¹

Ahalşen Camii: Caminin varlığından ilk defa 1774'te müezzin atamasından dolayı haberdar olunmaktadır.⁶²

Tihirnal Camii: Diğer bazı belgelerde Tirnal olarak geçmektedir. Cami ilk defa 1774'te Mehmed'in imam atamasından dolayı kayıtlara yansımıştır.⁶³

Ohordiya Camii: Köy ahali tarafından inşa edilmiştir. Cami hakkındaki ilk kayıt 1774/1775 tarihine aittir.⁶⁴

Erge Camii: Cami hakkındaki ilk bilgi 1734 tarihine aittir. Bu tarihte Mehmed adında birinin minber eklemesiyle mescit, camiye çevrilmiştir.⁶⁵

Sameba Camii: 1789'da Çakvi Nahiyesine bağlı köyde ahali tarafından inşa edilmişti.⁶⁶ 1826/1827'de minber eklenerek Cuma namazları kılınmaya başlanmıştır.⁶⁷

Kivrike Camii: Ahali tarafından inşa ettirilen camiye 1768'de imam hatiplik görevini yerine getirmek üzere Süleyman atanmıştır.⁶⁸

Dakva Camii: 1790'da halk tarafından yaptırılmıştır.⁶⁹

Aho Camii: 1789'da Beğlevan Nahiyesine bağlı köyde inşa edilmişti.⁷⁰

Hala Camii: 1762'de halk tarafından inşa edilen camiye "*ahali-i karye iltimaslarıyla hatib ve imam tayin olunmak lazım ve mühim olmağın*" imam hatip görevlendirilmiştir.⁷¹

Zituret Camii: 1775'te halk tarafından inşa edilmiştir.⁷²

Çayköy Camii: 1778'de halk tarafından inşa edilmiştir.⁷³

Borçka Camii: Camiye ait ilk kayıt 1736 tarihine aittir.⁷⁴

Simonet Camii: 1833'te köy Beğlevan Nahiyesine bağlı gözükmektedir. Cami, Osman adında hayırsever bir kişi tarafından inşa edilmiştir.⁷⁵ 1833'te Osman Efendi b. Hüseyin ve Mehmed b. Ali'nin gayretleriyle minber eklenmiştir.⁷⁶

Maho Camii: 1731 yılında halk tarafından yaptırılmıştır.⁷⁷

Mahincavur Camii: 1787 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.⁷⁸

Çuvadet Camii: Gönye'ye bağlı olan köyün "*civarında karyeler baîd...*" olduğundan inşa edilmiştir.⁷⁹

Arçvet Camii: 1739 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.⁸⁰

Kataphiya Camii: Köye yakınında cami olmadığından İbrahim tarafından inşa ettirilmiştir.⁸¹

⁵⁹ VGMA, HD, 1115, s.48.

⁶⁰ VGMA, HD, 553, s.77. B 1221/1806.

⁶¹ VGMA, HD, 1102, s.66. Ra 1184/1770, Diğer belge Ra 1184/1770.

⁶² VGMA, HD, 1115, s.48. Za 1187/1774.

⁶³ VGMA, HD, 1115, s.48. Ra 1188/1774; VGMA, HD, 1147, s.59. L 1197/1783.

⁶⁴ VGMA, HD, 1115, s.48. 1188/1774-1775.

⁶⁵ VGMA, HD, 1105, s.130. Ca 1147/1734, Diğer belge Ra 1150/1737.

⁶⁶ VGMA, HD, 558, s.77. Za 1203/1789.

⁶⁷ VGMA, HD, 556, s.85. 1242/1826-1827.

⁶⁸ VGMA, HD, 1101, s.84. Z 1181/1768; VGMA, HD, 558, s.77. L 1204/1790.

⁶⁹ VGMA, HD, 558, s.77. 1205/1790-1791.

⁷⁰ VGMA, HD, 558, s.77. L 1203/1789.

⁷¹ VGMA, HD, 1101, s.84. Z 1175/1762; VGMA, HD, 1216, s.149. C 1193/1779.

⁷² VGMA, HD, 1147, s.59-60. Ca 1189/1775.

⁷³ VGMA, HD, 1147, s.59. 1191/1777-1778.

⁷⁴ VGMA, HD, 1105, s.130. S 1149/1736.

⁷⁵ VGMA, HD, 1147, s.59. C 1196/1782.

⁷⁶ VGMA, HD, 557, s.87. 1249/1833-1834.

⁷⁷ VGMA, HD, 1105, s.130. Z 1143/1731.

⁷⁸ VGMA, HD, 1113, s.116. M 1202/1787.

⁷⁹ VGMA, HD, 1105, s.130. Ca 1153/1740.

⁸⁰ VGMA, HD, 1105, s.130. 1151/1738-1739.

⁸¹ VGMA, HD, 1105, s.130.

Mehmed Paşa Camii: Batum kasabası yakınında Faş muhafızı Mehmed Paşa Sarayının yanında Mir Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.⁸²

Agara Camii: Halk tarafından inşa edilmiştir. 1765'te cami Acara Kazasına bağlı gözükmetedir. Bu tarihte Agara, Anaza mahallesi ve Mihalaze'de cami olmadığından bir cami inşa edilmiştir.⁸³

Gidrevet Camii: Ahali tarafından yaptırılmıştır. 1809/1810'da Mehmed b. Osman "*ber vechi hasbi*" imam hatip görevinde bulunuyordu.⁸⁴

Zedvake Camii: 1813 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.⁸⁵

Coco Camii: 1828 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.⁸⁶

1.1.2. Acara Camileri

Sağoreti Camii: 1720 yılında köylü tarafından inşa edilmiştir.⁸⁷

Zendidi Camii: 1721 yılında Acara-i Sufla Kazasına bağlı Zendidi Köyünde bulunan cami, Mehmed tarafından yaptırılmıştır.⁸⁸

Neniya Camii: 1769'da köylü tarafından inşa edilmiştir.⁸⁹ 1806/1807'de camiye minber konularak Cuma namazı kılınmaya başlanmıştır.⁹⁰

Zentzmani Camii: Camiye ait ilk kayıt 1774 tarihine aittir.⁹¹

Kvara Camii: 1833'te Çürüksu Kazasına bağlı görünmektedir. Halk tarafından inşa edilmiştir.⁹²

Tshemna Camii: Camiye ait ilk kayıt 1770 tarihine aittir.⁹³

Salta Camii: 1745 yılında köylü tarafından inşa edilmiştir.⁹⁴

Keda Camii: Diğer adı Yusuf Bey Camiidir. 1761 yılında inşa edilmiştir.⁹⁵

Hohna Camii: 1772 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.⁹⁶

Acarisağmarti Camii: 1759/1760'ta Köprübaşı mevkiinde inşa edilmiştir.⁹⁷

Merisi Camii: 1726'da Acara-i Sufla Kazasına bağlı aynı isimdeki köyde ahali tarafından inşa edilmiştir.⁹⁸

Vayo Camii: 1772'de Hasan b. Feyzullah tarafından inşa ettirilmiştir.⁹⁹

Kuvaşta Camii: 1772'de halk tarafından inşa edilmiştir.¹⁰⁰

Zonyaris Camii: Camiye ait ilk kayıt 1767 tarihine aittir.¹⁰¹

Aho Camii: 1767'de halk tarafından inşa edilmiştir.¹⁰²

Alme Camii: Camiye ait ilk kayıt 1745 tarihine aittir.¹⁰³

Hihazir Camii: Camiye ait ilk kayıt 1779 tarihine aittir.¹⁰⁴

⁸² VGMA, HD, 553, s.77. M 1217/1802, Diğer belge s.83.1230/1814-1815.

⁸³ VGMA, HD, 1070, s.105. M 1179/1765.

⁸⁴ VGMA, HD, 555, s.83. 1224/1809-1810.

⁸⁵ VGMA, HD, 555, s.83. 1227/1812-1813.

⁸⁶ VGMA, HD, 556, s.85. M 1244/1828.

⁸⁷ VGMA, HD, 1133, s.47. Z 1132/1720.

⁸⁸ VGMA, HD, 1133, s.47. Ş 1133/1721.

⁸⁹ VGMA, HD, 1072, s.70. Ca 1183/1769.

⁹⁰ VGMA, HD, 535, s.77. 1234/1818-1819.

⁹¹ VGMA, HD, 1072, s.70. L 1183/1770; VGMA, HD, 1059, s.45. 1188/1774-1775.

⁹² "VGMA, HD, 557, s.87". Ca 1249/1833.

⁹³ VGMA, HD, 1058, s.31. C 1184/1770.

⁹⁴ VGMA, HD, 1070, s.105. Z 1175/1762; VGMA, HD, 1058, s.31. Ca 1185/1771.

⁹⁵ VGMA, HD, 1070, s.105. 1175/1761.

⁹⁶ VGMA, HD, 1058, s.31. Ra 1186/1772; VGMA, HD, 534, s.86. 1234/1818-1819.

⁹⁷ VGMA, HD, 1060, s.130. 1173/1759-1760.

⁹⁸ VGMA, HD, 1143, s.131. S 1139/1726.

⁹⁹ VGMA, HD, 1059, s.45. R 1186/1772.

¹⁰⁰ VGMA, HD, 1059, s.45. Ca 1186/1772.

¹⁰¹ VGMA, HD, 1070, s.105. S 1181/1767.

¹⁰² VGMA, HD, 1070, s.105. Ş 1180/1767.

¹⁰³ VGMA, HD, 1070, s.105. 1158/1745-1746.

¹⁰⁴ VGMA, HD, 1066, s.53. 1193/1779-1780; VGMA, HD, 531, s.95. 1211/1796-1797.

Gugnize Camii: 1785 yılında Acara Kazasına bağlı Şevabur, Abbaze, Guçula, Façko ve Alikoğulları köylüleri tarafından yaptırılmıştır.¹⁰⁵

Beğleti Camii: Camiye ait ilk kayıt 1800 tarihine aittir.¹⁰⁶

Mahonseti Camii: Acara-i Sufla'da bulunuyordu. Camiye ait ilk kayıt 1791 tarihine aittir.¹⁰⁷ Cami 1801/1802'de Köprübaşı Mahallesi ahalisinin yardımlarıyla yeniden inşa edilmiştir.¹⁰⁸

Baş Cano Camii: Köylüler tarafından yaptırılmıştır. Camiye ait ilk kayıt 1789 tarihine aittir.¹⁰⁹

Guretor Camii: Cami 1773'te Ali Ağazâde Molla Mehmed tarafından inşa edilmiştir.¹¹⁰

Daçidze Camii: 1790 yılında Tumaş, Dacize, Zilon, Şuban ve Kubaleti adındaki köylere hizmet vermek üzere Dacizeler mahallesinde ahali tarafından inşa edilmiştir.¹¹¹

Mağlagoni Camii: Cami 1760 yılında yeniden inşa edilmiştir.¹¹²

Deyvat Camii: Camiye ait ilk kayıt 1792 tarihine aittir.¹¹³

Mihalake Camii: Camiye ait ilk kayıt 1779 tarihine aittir.¹¹⁴

Gorjomi Camii: Cami 1728'de yeni inşa edilmiştir.¹¹⁵ 1761 tarihinde köylüler tarafından ikinci defa inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Didacara Camii: Camiye ait ilk kayıt 1761 tarihine aittir.¹¹⁷

Cuvana Camii: 1776'da köylüler tarafından "*nehr-i kebirin beyninde*" inşa edilmiştir.¹¹⁸

Halakvani Camii: 1784 yılında ahali tarafından inşa edilmiştir.¹¹⁹

Gulebi Camii: 1806 yılında Yusuf Bey tarafından inşa edilmiştir.¹²⁰

Yukarı Dologani Camii: Köy yakınında cami olmadığından 1763 yılında köylüler tarafından yaptırılmıştır.¹²¹

Kirnat Camii: 1763 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.¹²²

Cançgalo Camii: Kilise yeri denilen mevkide köylüler tarafından inşa edilmiştir.¹²³

Zansul Camii: 1765'te köyde cami olmadığından köylüler tarafından inşa edilmiştir.¹²⁴

Romanovl Camii: Cami hakkındaki ilk kayda 1776/1777'de rastlanmaktadır. Ali b. İbrahim tarafından inşa edilmiştir. Cami Kukınabavr, Romanovl ve Gulaveri köylerinin ortak camii olarak hizmet veriyordu. Caminin banisi olan Ali b. İbrahim'e imam hatip görevi tevcih edilmiştir.¹²⁵

Akutsa Camii: 1777 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.¹²⁶

Zendidi Camii: Camiye ait ilk kayıt 1778 tarihine aittir.¹²⁷

Gurta Camii: Camiye ait ilk kayıt 1780 tarihine aittir. Dusho ve Sakinoğulları köylerine hizmet veriyordu.¹²⁸

¹⁰⁵ VGMA, HD, 1060, s.130. 1200/1785.

¹⁰⁶ VGMA, HD, 531, s.95. M 1215/1800; VGMA, HD, 534, s.86. 1228/1813-1814.

¹⁰⁷ VGMA, HD, 530, s.130. Za 1205/1791.

¹⁰⁸ VGMA, HD, 531, s.95. 1216/1801-1802.

¹⁰⁹ VGMA, 530, s.149. 1204/1789.

¹¹⁰ VGMA, HD, 1059, s.45. Ca 1187/1773.

¹¹¹ VGMA, 530, s.149. 1205/1790-1791.

¹¹² VGMA, HD, 1060, s.130. Za 1173/1760; VGMA, HD, 1066, s.53.

¹¹³ VGMA, 530, s.149. 1207/1792-1793.

¹¹⁴ VGMA, HD, 1066, s.53. L 1190/1779, Diğer belge 1193/1779-1780.

¹¹⁵ VGMA, HD, 1098, s.145. Ca 1141/1728

¹¹⁶ VGMA, HD, 1070, s.105. 1175/1761-1762.

¹¹⁷ VGMA, HD, 1070, s.105. 1175/1761.

¹¹⁸ VGMA, HD, 1070, s.105. L 1177/1764.

¹¹⁹ VGMA, HD, 1060, s.130. Ş 1198/1784.

¹²⁰ VGMA, HD, 532, s.78. 1221/1806-1807.

¹²¹ VGMA, HD, 1070, s.105. M 1177/1763; VGMA, HD, 1060, s.130. Za 1201/1787.

¹²² VGMA, HD, 1070, s.105. 1177/1763-1764.

¹²³ VGMA, HD, 1070, s.105. 1177/1763-1764; VGMA, HD, 536, s.85. Ra 1247/1831.

¹²⁴ VGMA, HD, 1070, s.105. Za 1178/1765.

¹²⁵ VGMA, HD, 1066, s.53. 1190/1776-1777.

¹²⁶ "VGMA, HD, 1066, s.53". Ca 1191/1777.

¹²⁷ VGMA, HD, 1066, s.53. Ra 1192/1778.

¹²⁸ VGMA, HD, 1066, s.53. 1195/1780-1781.

Girikve Camii: Camiye ait ilk kayıt 1788 tarihine aittir.¹²⁹

Ziri/Dziri Camii: 1788'de halk tarafından inşa edilmiştir.¹³⁰

Tbeti Camii: 1818/1819'da nahiye olarak geçmektedir. Ahali tarafından inşa edilmiştir.¹³¹

Tshomorisi Camii: Camiye ait ilk kayıt 1818 tarihine aittir.¹³²

Tbazol Camii: Camiye ait ilk kayıt 1820 tarihine aittir. Ahali tarafından inşa edilmiştir.¹³³

Çihutunet Camii: Camiye ait ilk kayıt 1796 tarihine aittir.¹³⁴

Hatuniye Camii: Hatuniye vakfı arazisinde bulunan Hoşoğlan denilen mevkide Makulzâde Hasan tarafından inşa edilmiştir.¹³⁵

1.1.3. Macahel Camileri

Kilise Mescid Camii: 1731'de minber konularak camiye çevrilmiştir. Daha önce de mescit olarak kullanıldığı anlaşılıyor.¹³⁶

Cihutunet-i Sufla Camii: Camiye ait ilk kayıt 1762 tarihine aittir.¹³⁷

Eprat Camii: Yakın yerde cami olmadığından köy ahali tarafından 1761 yılında yaptırılmıştı.¹³⁸ 1771/1772'de minber konularak camiye çevrilmiştir.¹³⁹

Hertvis Camii: 1735'te ahali tarafından inşa edilmiştir. 1735'te "*karye cemaâti kebir*" olduğundan mescit minber eklenerek camiye çevrilmiştir.¹⁴⁰

Çikuneti Camii: Camiye ait ilk kayıt 1764 tarihine aittir.¹⁴¹ Cami 1771'de yeniden inşa edilmiştir.¹⁴²

Milis Camii: Camiye ait ilk kayıt 1766 tarihine aittir.¹⁴³

Mindiyet Camii: 1766 yılında halk tarafından yaptırılmıştır.¹⁴⁴

Canigur Camii: 1767 tarihinde ahali tarafından inşa edilmiştir.¹⁴⁵

Urfan Camii: 1767 yılında köyün hayırseverlerinden Salih tarafından yaptırılmıştır.¹⁴⁶

Bzubzu Camii: 1788 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.¹⁴⁷ 1772'de köy sakinlerinden Makulzâde Hasan mescide minber ekleyerek camiye çevirmiştir.¹⁴⁸ Köyün Sebinoğlu Mahallesi de Süleyman Ağa tarafından inşa ettirilen bir cami bulunuyordu.¹⁴⁹

Guntavuri Camii: 1830 yılında Abuksa ve Gantavuri köylüleri tarafından inşa edilmiştir. Camii heyelandan harap olmuş, bunun üzerine cemaat Abuksa Camiine yönlendirilmiştir. Bu sırada hayırseverlerden Ahmed b. Osman Abuksa köyünde cami inşa etmiş ve camiye minber eklenerek Cuma namazı kılınmaya başlanmıştır.¹⁵⁰ 1830/1831'de Gantavuri Köyünde de ahali tarafından yeniden cami inşa edilerek minber eklenmiştir.¹⁵¹

¹²⁹ VGMA, HD, 1060, s.130. N 1200/1788.

¹³⁰ VGMA, HD, 1060, s.130. N 1202/1788.

¹³¹ VGMA, HD, 534, s.86. 1234/1818-1819.

¹³² VGMA, HD, 534, s.86. 1234/1818-1819.

¹³³ VGMA, HD, 534, s.86. 1236/1820-1821.

¹³⁴ VGMA, HD, 531, s.95. S 1211/1796.

¹³⁵ VGMA, HD, 1066, s.53. B 1196/1782.

¹³⁶ VGMA, HD, 1105, s.130. M 1144/1731.

¹³⁷ VGMA, HD, 1156, s.104. Z 1175/1762.

¹³⁸ VGMA, HD, 1156, s.104. 1175/1761-1762.

¹³⁹ VGMA, HD, 1058, s.31. 1185/1771-1772.

¹⁴⁰ VGMA, HD, 1105, s.130. S 1148/1735.

¹⁴¹ VGMA, HD, 1156, s.104. Ra 1178/1764.

¹⁴² VGMA, HD, 1149, s.14. R 1185/1771.

¹⁴³ VGMA, HD, 1156, s.104. S 1180/1766; VGMA, HD, 563, s.57. L 1238/1823.

¹⁴⁴ VGMA, HD, 1156, s.104. S 1180/1766.

¹⁴⁵ VGMA, HD, 1149, s.14. Ş 1180/1767.

¹⁴⁶ VGMA, HD, 1151, s.80. B 1195/1781.

¹⁴⁷ VGMA, HD, 1060, s.130. Ş 1202/1788.

¹⁴⁸ VGMA, HD, 1066, s.53. M 1186/1772.

¹⁴⁹ VGMA, HD, 530, s.149. S 1208/1793.

¹⁵⁰ VGMA, HD, 1066, s.53. S 1246/1830.

¹⁵¹ VGMA, HD, 536, s.85. 1246/1830-1831.

Varcanisi Camii: 1774 yılında Acara-i Sufla'da bulunan cami köylüler tarafından inşa edilmişti. Varcanisi ve Takmakaran köylerine hizmet veriyordu. Bitişinde muallimhane bulunuyordu.¹⁵² 1804'te köy camisi harap olduğundan ahali tarafından yeniden inşa edilmiştir.¹⁵³

Sahamota Camii: 1801 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.¹⁵⁴

Dandalo Camii: 1805 yılında Dandalo Nahiyesinde Zıvamota Köyü ahali tarafından inşa edilmiştir.¹⁵⁵

Sahlet Camii: Camiye ait ilk kayıt 1786 tarihine aittir.¹⁵⁶

Akliya Camii: 1760 yılında halk tarafından inşa edilmiştir.¹⁵⁷

Şuvahev Camii: Camiye ait ilk kayıt 1807 tarihine aittir.¹⁵⁸

Orsva Camii: 1765 yılında Elhac Hacı Mustafa tarafından inşa edilmiştir.¹⁵⁹

Hulo Camii: 1794 yılında Seyyidhan adında bir hayırsever tarafından inşa edilmiştir.¹⁶⁰

Zundagi Camii: Camiye ait ilk kayıt 1773 tarihine aittir.¹⁶¹

1.2. Görevliler

İmam, hatip, aşirhan, müftü, müezzin ve camilerde halka açık dersler veren dersiam (müderriş) Acara'da dinî yapılarda karşımıza çıkan başlıca görevlilerdi.¹⁶² Temizlikten sorumlu ferraş, eşyaları koruyan kayyım ve vakıf idarecisi olarak görev yapan müteveli yardımcı görevlilerdi. Büyük camilerin bulunmadığı bölgede bu tür yardımcı görevlilere nadiren rastlanılır. Bunlar arasında yer alan müteveli ataması dikkat çekici bir örnektir. Gönye Erge Köyü Camiinin "*...an asl mütevellisi olmayub lâzım ve mühim ve camiin umûru rü'yet olunmadığından...cami-i şerîfin hissesine taállukundan Osman b. Mustafa'ya nâib Mustafa arzıyla tevcih...*"¹⁶³ Atama gerekçeleri ise "*...bir vakitten beru hâli ve muattal olmağla ve evkât-ı hamsede ezan-ı Muhammediye ve salât nidâsı olmadı...*" bildirilerek dinî terminolojiye dayandırılıyordu.¹⁶⁴

Görev tevcihleri "lazım olmağla, tecdid, ibka, inayeten" yapılıyordu. Genellikle ilk atama, yeni görevlendirme, tahta geçen padişahın onayı veya kaybedilen beratın yenilenmesi "*lazım olmağla, müceddeden, tecdid*" olarak ifade ediliyordu.¹⁶⁵ Ölüm, ferağ (rıza ile çekilme), kasr-ı yed durumunda görevin boşalmasıyla "*mahlûlünden tevcih*" ediliyordu. "*Nâ-ehil, nâ-müstehak, gadr-i külli, sûihal, târik-ı hizmet, muattal olma, mefkûd*" gerekçeleriyle görevden alma (ref') sonrası yapılan atamalara da rastlanılır.¹⁶⁶ Örneğin, Acara Zentzmani Köyü Camii imam hatibi Abdurrahman'ın rızasıyla ferağından sonra yerine berat alıp geçen Mustafa'ya görevden el çektirilmiştir.¹⁶⁷ Görevlinin görevine devam etmesi ve haksız atamanın

¹⁵² VGMA, HD, 1059, s.45. Ra 1188/1774.

¹⁵³ VGMA, HD, 532, s.78. L 1218/1804.

¹⁵⁴ VGMA, HD, 531, s.95. Ca 1216/1801.

¹⁵⁵ VGMA, HD, 532, s.78. Ra 1220/1805.

¹⁵⁶ VGMA, HD, 1059, s.45. § 1200/1786; VGMA, HD, 532, s.78. C 1220/1805.

¹⁵⁷ VGMA, HD, 1060, s.130. Z 1173/1760; VGMA, HD, 532, s.78. Z 1220/1806.

¹⁵⁸ VGMA, HD, 532, s.78. § 1222/1807-1808.

¹⁵⁹ VGMA, HD, 1070, s.105. 1179/1765-1766.

¹⁶⁰ VGMA, 530, s.149. Z 1208/1794.

¹⁶¹ VGMA, HD, 1059, s.45. B 1187/1773; VGMA, HD, 532, s.78. Ra 1223/1808.

¹⁶² VGMA, HD, 1131, s.56. Za 1126; BOA, NFS.d., 2759. 1251/1835 Tarihli Acara-i Ulya Müslim Nüfus Defteri.

¹⁶³ VGMA, HD, 1141, s.182. S 1111/1699; VGMA, HD, 1147, s.155-156. C 1192/1778; Ertan Gökmen, "Hurufat Defterlerine Göre Demirci Kazası ve Köylerinde Cami ve Mescitler (1690-1830)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2005), 32-56.

¹⁶⁴ VGMA, HD, 556, s.205. S 1242/1826.

¹⁶⁵ VGMA, HD, 531, s.279. Ra 1215/1800. Acara Kuyant Mahallesi "*...ahali-i mahallilerden ashâb-ı hayrın bâ-izn-i hümayûn müceddeden bina eyledikleri cami-i şerîfe imam ve hatip lazım ve mühim olmakla ber vech-i hasbî Mehmed Halife ba arzuhal merkûma tevcih...*"; VGMA, HD, 531, s.279. Ca 1216/1801; VGMA, HD, 1059, s.112. Ca 1203/1789; VGMA, HD, 1069, s.247. Ca 1203/1789. Acara Ahu Köyü Camii imam hatibi Alî'nin beratı "*...berat cülûs-ı hümayûn senede 11 Ca 1203*" tecdid edilmiştir.

¹⁶⁶ VGMA, HD, 1069, s.247.L 1202/1788. Acara Zansul Köyü Camiinde imam hatip Süleyman "*...terk-i hizmet ve diyar olub ciheti muattal olmağla refinden...*"; VGMA, HD, 1066, s.133. § 1192/1778. Acara Zentzmani Köyü Camii imamı İbrahim "*...nâ-ehil ve târik-ı hizmet olmakla refinden...*"; VGMA, HD, 1070, s.151. Ra 1179/1766. Acara Cuvana Köyü Camii imamı Feyzullah "*...diyar-ı âhirdede olub terk-i hizmet olmağla refinden muhtar-ı cemaât İsmail Halife'ye...*"; VGMA, HD, 556, s.205. S 1242/1826. Batum Luhye Camii "*...ba'de'l derkenar müezzinlik-i mezkûrun hâli ve muattal kaldığını mahall-i nâibinin arzından müsteban olmağla...*"; VGMA, HD, 1141, s.182. B 1127/1715. Batum Kalesi Camii imam hatibi Hasan "*...kaza-i âhirdede sâkin olub târik-ı hizmet olmağla refinden...*"; VGMA, HD, 1156, s.122. Z 1255/1840. Macahel Hertvis Köyü imam hatibi "*...edâ-yı salat-ı Cum'ayı eda etmekde kusur olub ve nâ-ehil ve müstehak olmağla karye ahâlinin iltimaslarıyla refinden cümle ahâlinin muhtarları olan Kasımzâde Osman Halife'ye...*".

¹⁶⁷ VGMA, HD, 1059, s.112. R 1188/1775; VGMA, HD, 1066, s.133.

düzeltilerek eski görevlinin görevine iade edilmesi “*ibkâ*” olarak ifade ediliyordu. Örneğin Acara Zentzmani Köyü Camii imam hatibi İbrahim “...*hizmetinde kusuru yoğ iken âhirden Ahmed b. Süleyman nam kimesne üzerine berat ettirüb gadr-i küllî olmakla...*” görevden uzaklaştırılarak yeniden İbrahim’e tevcih edilmiştir.¹⁶⁸

Acara’da görevlilere genellikle “*bî-berat, zâyi-i berat, tecdid-i berat*” gerekçeleriyle berat verilmiştir.¹⁶⁹ Berat kaybı, görevi terk veya haksız berat ettirme durumlarında tevcih genellikle ferman ile gerçekleştiriliyordu. Bunlar arasında görev bıraktırılan, görevini terk eden veya kendi isteğiyle (feragat, ferağ) görevini bırakan örneklere de rastlanıyor.¹⁷⁰ Görev değişiklikleri, görev almak isteyenlerin veya ahalinin arzuhalleri, vakıf yöneticilerinin (mütevelli, nazır) başvuruları, kazaların arz yetkisine sahip vakıfları idare etmekle görevli kadı ve naiblerin arz sunmasıyla gerçekleşiyordu.¹⁷¹ Örneğin Acara Kuvuşta Köyü Camii imam hatibi Hasan b. Mustafa’nın ölümü üzerine görev naib Mehmed arzıyla oğlu Hasan’a tevcih edilmişti.¹⁷² Köylü de atamalarda etkili oluyordu. Acara Vandalo Nahiyesi İzlabize Mahallesi Camiine köylülerin arzuhaliyle imam hatip tevcih edilmişti.¹⁷³ En yaygın tevcihler kadı ve naib arzıyla gerçekleşiyordu. Nadiren mütevelli, mültezim ve mukataa emini de süreçte rol üstleniyordu.¹⁷⁴ İdarecilerin arzları da tevcihlerde etkiliydi. Selim Paşa, Ahmed Paşa, Ahmed Tevfiki Paşa ve Süleyman Paşa gibi Çıldır Valiliği görevinde bulunan yerel idareciler arz vermekte önemli roller üstlenmişti. Örneğin Acara-i Ulya Karista Köyü Camiine Çıldır Valisi Süleyman Paşa arzıyla imam hatip tevcih edilmişti.¹⁷⁵

Görevlilerin vefatı veya görevden ayrılması durumunda görev öncelikli olarak gerekli eğitimi aile içinde alabilmeleri beklentisiyle erkek evlada, kardeşe veya yeğen gibi yakın akrabalara verilmiştir.¹⁷⁶ Örneğin Gönye Catab Köyü imam hatibi Mehmed ve Hüseyin kardeşlerin iştiraken tasarrufundayken Hüseyin’in vefatı, Mehmed’in ferağıyla hisseleri oğulları “...*Ahmed ve Ali b. Mehmed nam karındaşlara imamet ve hitabet cihetlerinin nisf hissesi müteveffa ammisi mahlûlünden ve nisf hissesi dahi fâriğ-i mezbûr babaları kasr-ı yedinden merkûman Ahmed ve Ali nam karındaşların yedlerinde olan babaları ve ammisi atîk beratı mucibince...*” ortaklaşa tevcih edilmişti.¹⁷⁷ Aile arasındaki geçişler zamanla kapalı sisteme dönüşmüştür. Geçerli kural şöyle ifade ediliyordu. “...*imam ve hatib olan Ahmed b. Hüseyin fevt oldukça eğerçe sulbü oğlu mevcût olub ve ber vech-i kanun hazret-i cihandârî babası mahlûlünden oğluna tevcih olunması emredilmiş ise de oğlu mecnûn...*” olması sebebiyle başkasına tevcih edilmiştir.¹⁷⁸ Dedenin veya

¹⁶⁸ VGMA, HD, 1066, s.133. § 1192/1778.

¹⁶⁹ VGMA, HD, 534, s.277. 1229/1814. Acara-i Sufla Zonyaris Camii imam hatibi “...*Mahmud halife’nin yedinde olan beratı zâyi olmağla kaydı mucibince zâyiden inayet...*”.

¹⁷⁰ VGMA, HD, 1059, s.112. R 1118/1706. “...*imam ve hatip olan Abdurrahman rızasıyla İbrahim’e feragat edub...*”; VGMA, HD, 1066, s.133. Z 1175/1762. Acara Sahlet Köyü imam hatibi Hüseyin halife “...*kendi rızasıyla kasr-ı yedinden Halil halife’ye...*”; VGMA, HD, 553, s.210. Ca 1219/1804. Batum Agara Köyü Camii müezzini Ali b. Hasan “...*mutasarrıf olub lâkin yedinde beratı olmayub bi-berat olmağla...*”; VGMA, HD, 555, s.335. § 1227/1812. Batum Simonet Köyü Camii imam-hatibi Osman “...*alil ve ihtiyar olmağla...*” ferağ.

¹⁷¹ VGMA, HD, 534, s.278. L 1234/1819. Acara Cihutunet-i Ulya Köyü imam hatibi Mehmed b. Osman’ın ölümü üzerine “...*Numan b. Muti kendüye tevcih olunmak babında istida-yı inayet etmeğın arzuhal ile dahi ele gelub müteveffanın beratı ibraz eyledikten...*” sonra ferman ile tevcih edilmiştir; VGMA, HD, 1156, s.122. Z 1255/1840. Macahel Hertvis Köyü imam hatibi Hüseyin halife “...*edâ-yı salât-ı Cum’ayı eda etmekde kusur olub ve nâ-ehil ve müstehak olmağla karye ahalilerinin iltimaslarıyla ref’inden cümle ahalinin muhtarları olan Kasımzâde Osman Halife’ye nâib Hasan arzıyla tevcih buyuruldu*”.

¹⁷² VGMA, HD, 531, s.279. M 1212/1797.

¹⁷³ VGMA, HD, 534, s.278. Acara Hohna Köyü Camii imam hatibi Ahmed b. Hüseyin’in vefatı oğlunun ise deli olması sebebiyle yerine “...*cemaat-i mezkûrenin muhtarları*” Mehmed b. Yunus seçilmiş, naibin arzuhal sunmasıyla görev kendisine tevcih edilmiştir. L 1234/1819; VGMA, HD, 534, s.278. M 1235/1819. Acara-i Sufla Sohmoris Köyü Camii imam hatibinin vefatıyla yerine “...*muhtar-ı cemaat...*” oğulları Mehmed ve Ali b. Ahmed adındaki kardeşlere naibi arzıyla tevcih edilmişti; VGMA, HD, 535, s.234. L 1234/1819. Acara-i Ulya’da hayırseverler tarafından yaptırılan camiye “...*müceddeden bina ve minber vaz’ eyledikleri cami-i şerîfine imam ve hatib nasb ve tayin olunmak elzem ve mühim olduğunu mahallinde ahali-i kurra huzur-ı şer’e inha ve haber eylemeleriyle imamet ve hitabet-i mezkûre cümlelerin muhtarı Selim halife’ye...*” tevcih edilmiştir; VGMA, HD, 532, s.170. Guntavuri Köyünde yeni inşa edilen camiye “...*imam ve hatib lazım olmağla hasbi cümlelerin muhtarı İbrahim b. Mehmed bâ-arzuhal tevcih...*”. Ra 1218/1803.

¹⁷⁴ VGMA, HD, 1133, s.47. § 1133/1721. Acara’da imam hatip görevi mütevellisi Hüseyin arzıyla tevcih edilmişti; VGMA, HD, 532, s.170. Ra 1223/1808. Acara-i Sufla’da imam hatip Osman b. Abdulhalim’in çocuksuz vefat etmesi üzerine görev liva-i Şavşad mukataası emini Gürcü Osman arzıyla Osman b. Süleyman’a tevcih edilmişti.

¹⁷⁵ VGMA, HD, 530, s.149. Za 1203/1789; VGMA, HD, 536, s.199. S 1246/1830.

¹⁷⁶ VGMA, HD, 530, s.149. L 1204/1790. Acara Zentzmani Köyü Camiinde “...*imam hatib olan Hacı Ali fevt-i mahlûlünden yeğeni...*”; VGMA, HD, 534, s.278. B 1232/1817. Acara Hihazir Köyü Camii imam hatibi Mehmed b. Abdullah’ın “...*bilâveled fevt-i mahlûlünden karındaş...*”; VGMA, HD, 1070, s.151. S 1175/1761. Acara-i Sufla’da Yusuf Bey Camii imam hatibi Ahmet’in vefatıyla “...*mahlûlünden sulbü oğulları Süleyman müteveffa Süleyman’a ve Mehmed nam karındaşlara iştiraken...*”.

¹⁷⁷ VGMA, HD, 555, s.335. L 1230/1815.

¹⁷⁸ VGMA, HD, 534, s.278. L 1234/1819.

babanın beratıyla torunu görev alabiliyordu. Bunun birçok örneğine rastlamak mümkündür. Örneğin Acara'da Ucheti Köyü Camii imam hatibi Ahmet b. Süleyman'ın vefatıyla "...oğlunun oğlu Ahmed b. Ali kendüye tevcih olunmak babında istida-yı inayet etmeğin sâhib-i arzuhal müteveffanın oğlunun oğlu olduğu vâki ise babası ve büyükbabası mahlûllerinden..." tevcih olunmuştur.¹⁷⁹ Ancak soyun sona ermesi veya liyakatli kimse bulunmaması durumunda görev aile dışına geçiyordu. Kazaskerlik görevi şartlı da tevcih edebiliyordu. Gönye Erge Köyü Camii müezzini Halil b. Hüseyin'in çocuksuz vefatı üzerine görev kendisine verilmesi için arzuhal veren Osman b. Ahmed'e "... eda-yı hizmet eylemek ve âhire kasr-ı yedine itiyad olunmamak şartıyla..." tevcih edilmişti.¹⁸⁰

Acara'da ortaklaşa tevcihler de gerçekleştirilmiştir. Örneğin Acara-i Sufla Keda Köyü Yusuf Bey Camiinde Süleyman ve Mehmed iştiraken (ortaklaşa) imam hatip görevini yürütürken Mehmed'in ölümü üzerine görev iştiraken Halil'e tevcih edilmişti.¹⁸¹ Aynı beratla birden çok göreve ve ayrı kişilere de tevcihler gerçekleştiriliyordu.¹⁸² Tevcihlerde halkın tercihi önemli bir etkendi. Atamalarda halkın tercihi göz önünde bulunduruluyor, halkın memnuniyetsizliğini bildirmesi durumunda görevliler değiştiriliyordu. Örneğin Batum Maradid-i Sufla Köyü Camii müezzini Mehmed'in ölümüyle görev aynı köyden Ali ve Osman'ın şahitliğiyle torununa tevcih edilmişti.¹⁸³ Bütün bu tevcihlerde liyakat önemli bir etkendi.¹⁸⁴ Örneğin Batum Gidrevet Köyü Camii imam hatibinin çocuksuz vefatı üzerine görev kendisine verilmesi için arzuhal veren Mustafa'nın "...bizzat eda-yı hizmet edeceği kaza-i mezkur ahalisinden deraliyede boğaziçinde Sarıyar'da sâkin Mehmed b. Osman ve Sultan Mehmed medresesinde sâkin talebe-i ulûmdan Süleyman b. Memiş nam kimesnelerin ala tarikü'ş-şehadet ihbar etmeleriyle.." berat verilmişti.¹⁸⁵ Tevcih edilen görevlinin liyakatsiz olduğu anlaşıldığında yerine başkası atanıyordu. Acara-i Sufla Kasabası Sağoreti Köyü Camii imam hatibi Ali b. Süleyman'ın ölümü sonrası yerine geçen oğlu Şehbaz Ali'nin "...cahil ve hizmet-i mezkûreye gayr-i muktedir olduğundan imamet ve hitabet-i mezkûre olvecihle hâli ve mahlûl olmağla mutveffa-yı mezbûrun mahlûlünden ve oğlunun gayr-ı iktidar.." olduğu anlaşıldığından görev başkasına tevcih edilmişti.¹⁸⁶ Başka bir örnekte Acara-i Ulya Gorjomi Camiinde imam hatip olan Ali "...echel-i nasda olub kat'iyen hazret-i Kuran-ı azim ve ilm u şerife rağbet etmeyup heva ve hevesine tâbi olmağla ciheteyn-i mezkûriyetini refinden cümlesinin muhtarı..." başkasına tevcih edilmişti.¹⁸⁷

Belgeler tevcihlerde sık sık anlaşmazlıklar yaşandığını gösteriyor. Örneğin Hertvis köyü Camii imam hatibi Hüseyin "...babası Ahmed mahlûlünden mutasarrıf olub ve hizmetinde bir türlü kusuru olmayup cemaati kendüden hoşnut ve razı ve bir türlü ref'i icab eder hali yoğ iken âhirden Osman b. Kasım nam kimesne kuvvet-i irtişa ile bir takrib nâibden arz alup ve kendi üzerine berat ettirip merkûma gadr ve babası malı parasından mahrûm etmekle mezbûrun refinden merkûma.." tevcih edilmiştir.¹⁸⁸ Anlaşmazlıklarda özellikle başkentte bulunan yöreden kişilerin şahitliğine başvuruluyordu. İlgili bir örnek Batum Beğlevan Köyünde

¹⁷⁹ VGMA, HD, 1070, s.151. Ra 1179/1765. Acara-i Sufla'da Mehmed Camiinde imam hatip Ahmed'in vefatıyla görev oğlu Abdulhalim'e "...müteveffa babası berat-ı atik mucibince..."; VGMA, HD, 556, s.205. Z 1242/1827. "...oğlunun oğlu Ali b. Selim yedinde olan müteveffa-yı mezbûr büyükbabası atik beratı mucibince..."; VGMA, HD, 556, s.205. Ra 1244/1828; VGMA, HD, 555, s.335. Z 1233/1818. "...Mehmed b. İbrahim fevt-i mahlûlünden oğlunun oğlu Mehmed...".

¹⁸⁰ VGMA, HD, 557, s.188. R 1248/1832.

¹⁸¹ VGMA, HD, 1058, s.76. Ca 1185/1771. "...Süleyman ve Mustafa iştiraken mutasarrıflar...".

¹⁸² VGMA, HD, 553, s.210. § 1222. "...iştiraken mutasarrıflar iken merkûm Mustafa fevt-i mahlûlünden sülüs hissesi karındaşları ve müştereken Hasan ve Mehmed nam karındaşlara bâ-berat iştiraken...".

¹⁸³ VGMA, HD, 555, s.335. Z 1233/1807.

¹⁸⁴ VGMA, HD, 534, s.278. Ca 1232/1818. Acara-i Sufla'da Sağoreti Köyü Camiinde imam hatip Sıdkı Mehmed'in vefatıyla görev oğluna "...ehil ve musaddak olduğunu husus-ı mezkûre vukuf-ı namları olan udûl-i müslimin ve karye-i mezkûre ahalisin.." in şahitliğiyle tevcih edilmişti.

¹⁸⁵ VGMA, HD, 556, s.205. Ca 1242/1826.

¹⁸⁶ VGMA, HD, 536, s.199. B 1248/1832; VGMA, HD, 1115, s.47. C 1188/1774. Batum'da Çikunet İskelesi Camiinde "...hitabeti Müftizâde Mehmed'e yevmi nim akçe ile ve imameti İdris'e inayet".

¹⁸⁷ VGMA, HD, 1070, s.151. Ra 1177/1763.

¹⁸⁸ VGMA, HD, 1156, s.122. Z 1177/1763; VGMA, HD, 1069, s.247. Ra 1201/1786. Acara Şahinoğulları Köyü imamının vefatından sonra oğlu varken Ahmed adındaki yabancı bir kişi bir yolunu bulup kendi üzerine berat ettirip "...merkûm Ahmed'e gadr-i küllî ve nâparesinden mahrûm etmekle..."; VGMA, HD, 1066, s.133. C 1189/1775. Acara'da Sağoreti Köyü Camii imam hatibi Mustafa'nın vefatından sonra kardeşi Musa, Mustafa'nın oğlu Ahmed'in yarı hissesini de üzerine berat ettirerek "...gadr-ı küllî etmekle refinden merkûm Ahmed'e müstakillen tevcih..."; VGMA, HD, 1072, s.105. Ca 1182/1768. "...Mustafa fevt-i mahlûlünden oğlu sağır Ahmed müstakillen kendüye berat ettirüb kebîr oğlu Musa'ya gadretmekle ber vech-i iştirak Musa ve Ahmed'e...".

yaşanmıştır. Köyün imam hatibinin ölümüyle yerine berat verilen oğulları Ali ve Mustafa'nın kardeşleri Halil'in iştirakinin olduğunu şikâyeti üzerine "...karye-i mezbûr ahalisinden deraliyyede bulunan erbab-ı vukuftan Mehmed b. Hüseyin ve Mehmed Reşid b. Mehmed Emin nam kimesneler meclis-i şer'-i şerife celb ile keyfiyet..." araştırılmış, araştırma sonucunda "...ehliyet ve istikameti lede'l imtihan zahir ve nümayan ve bu makûle cihat mutasarrıflarının hîn-i fevtinde mutemed ve ehliyetli evladları olduğu takdirce iştiraken tevcihleri mesbûk ve mutemed..." sayıldığından Halil'e berat verilmişti.¹⁸⁹ Yerel idarecilerle dinî görevliler arasında da anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Gönye Luhye Köyü Camii imam hatibi Mehmed halife "...eda-yı hizmet üzere berat-ı şerif mutasarrıfken âhirden Bostancı tâifesinden Osman nam abd hilâf-ı inha bir tarikle alub sâhib-i berat-ı mezbur Mehmed halife'ye külli gadretmekle ref'inden ifa-yı ricasına nâibi Ahmed Efendi ve ahalisi dahi haber vermeleriyle ibkâ..." edilmişti.¹⁹⁰

Acara vakıflarında görevliler yevmiye (günlük) 0,5-1, 10 akçe arasında değişen oranlarda ücretler almışlardır. Bölgede büyük gelirli vakıfların bulunmayışı sebebiyle yüksek ücretli vakıf çalışanına rastlanmaz. Kayıtlı görevlilerin çoğunluğunun ücretleri günlük 0,5-1 akçe arasındadır. Batum ve Gönye çevresinde görevli ücretleri dikkat çekici şekilde daha yüksektir. Günlük 6-10 akçe arasında ücret alan önemli sayıda görevli belgelere yansımıştır. Bunlar arasında birden fazla görev verilenler çoğunluktadır. Bu görevliler çoğunlukla imam, hatip, bazen bunlara eklenen müezzin görevini beraber yürütüyorlardı. Görevliler arasında çok sayıda kişi karşılıksız (hasbî) görev yapıyordu. Bunlar arasında yeterli vakıf gelirlerine sahip Zundagi, Hohna, Sağoreti, Şivahev, Ohordiya gibi cami görevlilerinin de yer alması gelir yetersizliğinden ziyade bunun bilinçli bir tercih olduğunu gösteriyor (Tablo 2) Belgelerde karşımıza sıkça "hasbî" olarak çıkan kayıt, imam ve müezzin gibi görevlerin ücretini vakıf gelirinden tahsil etmeyerek karşılıksız yerine getirmeyle ilişkili görünüyor.¹⁹¹ Bu, dönemin güncel tartışmalarının bir parçasıdır. Ücret ihtilafının en önemli gerekçelerinden biri ibadet karşılığında alınan ücretin caiz olmayacağı düşüncesidir.¹⁹² Bu görüşün karşısında yer alanlar imam ve müezzin gibi görevlerin para karşılığı yapılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Dolayısıyla ücret karşılığı dinî görevler 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun önemli âlimlerinin dâhil olduğu hararetli tartışmalara neden olmuştur.

1.3. Vakıf Gelirleri

Osmanlı'da birçok dinî yapının inşası, hizmet ve personel masrafları için gerekli harcamaların karşılanması kent merkezlerinde kamu finansmanı ve taşınmaz gelirlere sahip vakıflarla, kırsalda çoğunlukla para vakıflarıyla karşılanmıştır. Acara'da bölgenin dağlık ve kentleşmenin sınırlı olması sebebiyle klasik dönemde büyük gelirlere sahip vakıflara rastlanmaz. Bu boşluğu avarız, nüzul ve para vakfı doldurmuştur. Ender rastlanan bir avarız ve nüzul vakfı örneği şu şekilde kaydedilmiştir. Batum Suhla köyünde "...Elhac Eyüp nam sahib-i hayrın bir buçuk hane avarız ve nüzûl vakf eyleyüp malûmu'l mikdar nukûdun tevliyeti nim akçe vazife ile..." kadı İbrahim tarafından tevcih edilmiştir.¹⁹³ Bu tür para vakıfları vakfedilenin tamamının ya da bir bölümünün para olduğu vakıflardır.¹⁹⁴ Vakfedilen bu paralar, mudarebe şirketi, ticarî kredi ve istirbah yoluyla tahsis edilebilmektedir. Vakfedilen paranın ana sermayesi korunarak elde edilen gelir kurumun ihtiyaçları, vakıf mütevellisinin maaşı, vakıf binası inşası ve tamiri, fakirler ve görevlilerin maaşları için harcanmaktaydı.¹⁹⁵

¹⁸⁹ VGMA, HD, 557, s.88. Ca 1247/1831.

¹⁹⁰ VGMA, HD, 1103, s.169. Za 1169/1756.

¹⁹¹ VGMA, HD, 530, s.149. L 1204/1790. Acara Zentzmani Köyü Camiinde "...hasbi imam hatib olan Hacı Ali...".

¹⁹² Abdullah Kavalcıoğlu, "16. Yüzyıl Osmanlısında Kur'an Okuma Karşılığı Ücret Alma Tartışmaları: Birgivi Zeyrekzâde Örneği", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 303-328; M. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2018), 177. Ebussuud Efendi'nin Kuran okuma karşılığı ücret alınmasına izin verdiği fetvası şöyledir; "Soru: Zeyd'in ücret karşılığı Kur'an okuması şer'î midir ve bu okuma karşılığı aldığı ücret helâl olur mu? Cevap: Tercih edilen görüşe göre okuyan ibadet niyeti ile alır ve hâsil olan sevabı ücreti veren kişiye hibe ederse helâl olur."

¹⁹³ VGMA, HD, 1104, s.215. Ca 1159/1746; VGMA, HD, 1147, s.155-156. C 1192/1778.

¹⁹⁴ Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: OSAV, 2013), 384-385; Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36 (01 Ekim 2004), 79-102; Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nukud)", *Turkish Studies* 4/8 (2009), 1015-1043.

¹⁹⁵ Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 284-285.

Para vakıflarına dayalı bu finansman ve atama usulü Osmanlı idaresinin yıkılışına kadar 19. yüzyıl boyunca varlığını devam ettirmiştir. Sisteme işaret eden birçok örneğe rastlamak mümkündür. Örneğin Acara-i Sufla Kazası Acara-i Ulya Nahiyesine bağlı Tbeti Köyünde hayır sahiplerince yaptırılan camide görev yapacak imam-hatip'e yıllık 50 kuruş verilmesi için 500 kuruşluk para vakfı kurulmuştur.¹⁹⁶ Yine köyün kalabalık olması, yakın köylerde cami bulunmaması gerekçesiyle köylüler Cuma ve bayram namazlarına izin verilmesi için kaza meclisine başvurmuşlardır. Bu dönemde cami görevlileri imtihanla seçilmeye başlamıştır.¹⁹⁷

Buraya kadar öncelikle vakıflar ve sanat tarihi açısından değerlendirdiğimiz çok sayıda dinî yapı kayıtları bölge üzerine yapılan toplumsal tespitleri sorgulamayı gerekli kılmaktadır. Bunların başında da Acara'nın İslamlaşma süreci üzerine ileri sürülen tespitler gelir. Bu tespitler 19. yüzyılda bölgeye hâkim olan Rusya'yı bölgede etkin kılma amacıyla söylem geliştiren Rus tarih yazıcılığının Gürcü tarihçiliğine bir mirasıdır. Bu tespitler Gürcü tarih yazıcılığına Ortodoks restorasyonunda kullanmak üzere kullanışlı bir politik aparat sunduğundan daha sonra da iktidarını korumuştur.¹⁹⁸ İleri sürülen bu tezler çok az farklılık gösterir. Temel tezler şu şekilde özetlenebilir: Gürcü soylular kariyerlerini korumak için Osmanlı iktidarına yanaşmışlar, yerel halk da kendilerini zorlayan idareci sınıfı takip ederek veya Osmanlı idaresinin zorlamasıyla birkaç yüzyıla uzanan gönülsüz, yavaş ve geç denilebilecek bir tarihte Müslümanlaşmıştır.¹⁹⁹ Nadir bazı araştırmalarda tarih olarak 18. yüzyılın ortaları verilmesine karşın neredeyse bütün araştırmalar 19. yüzyılın başı veya ilk çeyreğinde gerçekleştiğine dair vurgulara sahiptir. Buna dayanarak oluşturmak amacıyla da camilerin sahil boyundaki garnizonlar ve kentlerle sınırlı kaldığı, toplumsal direniş sebebiyle kırsal alanlara nüfuz edemediği vurgulanır.²⁰⁰ Dinî yapıların sayısal azlığı,²⁰¹ ve Acara'daki eserlerin tarihlendirilmesinde literatürden kaynaklı tarihlendirme yaklaşımları sıklıkla bu değerlendirmeleri desteklemek için kullanılmıştır. Bunlardan birincisi genellikle ahşap camilerin yeniden inşası sırasında kapı veya minber aynası kitabelerine yazılan inşa veya tamir tarihlerinin bölgedeki en eski tarihli camiler olarak nitelendirilmesi,²⁰² diğeri tarihlendirmelerde Rusya'nın bölgeyi ele geçirmesinden sonra tutulan cami envanter kayıtlarının esas alınmasıdır.²⁰³ Birkaç örnek bu tutarsızlıkları ortaya çıkaracaktır. Örneğin çoğu kaynakta Acara bölgesinin en eski tarihli camisi olarak sunulan Aho Camiinin kitabesine dayalı olarak verilen 1818 tarihi ilk bakışta bile 1767'e kadar inmektedir. Yine 1903 olarak verilen Hulo Camii 1794, 1870 olarak verilen Beğleti Camii 1750, 1820 olarak verilen Bzubzu Camii 1772, 1902 olarak verilen Gorjomi Camii 1728, 1899'ye tarihlendirilen Hohna 1772, 1860 tarihli Zundaga 1773, 1861 tarihli Kvirike 1768, 1880 tarihli Halvaçavr 1770 tarihine kadar inmektedir. (Tablo 2)²⁰⁴

¹⁹⁶ BKS (Batum Kadı Sicili), 1494, s.154.

¹⁹⁷ BKS, 1494, s.227; BKS, 1494, s.112.

¹⁹⁸ BOA, EV.d., 12206, 129.

¹⁹⁹ Ruslan Baramidze, "Ethnic Georgian Muslims: A Comparison of Highland and Lowland Villages", *Caucasus Analytical Digest* 20 (11 Ekim 2010), 13-14; Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi* (İstanbul: Sorun Yayınları, 2000), 234.

²⁰⁰ Sophie Zviadadze, "The Unbearable Lightness of Being Muslim and Georgian: Religious Transformation and Questions of Identity among Adjara's Muslim Georgians", *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 7/1 (2018), 23-42.

²⁰¹ Timothy K. Blauvelt - Giorgi Khatiasvili, "The Muslim uprising in Ajara and the Stalinist revolution in the Periphery", *Nationalities Papers* 44/3 (2016), 2-8; Bayram Balci - Raoul Motika, "Islam in post-Soviet Georgia", *Central Asian Survey* 26/3 (01 Eylül 2007), 345; Andrew Andersen, "Muslim Georgia' in 1918 - 1921 and Formation of the Southwestern Border of the First Republic", *Remembering the Georgian Democratic Republic 100 Years On: A Model for Europe?*, 25 Haziran 2018, 201; Giorgi Kazbegi, *Bir Rus Generalinin Günlükleri*, çev. Rıdvan Atan (İstanbul: Doruk, 2019), 68. George Sanikidze, "Muslims Minorities of Georgia" (International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS, 38), Ankara, 2007), 279-290. Bu incelemelerde genellikle ikincil kaynaklar ve karşılıklı atıflar kullanılmıştır; George Sanikidze - Edward Walker, *Islam and Islamic Practices in Georgia* (Berkeley California: California Digital Library, University of California, 2004), 6-7; George Sanikidze, "Muslim Communities of Georgia: Old Problems and New Challenges", *Islamophobia Studies Journal* 4/2 (2018), 248-266.

²⁰² Angela Wheeler vd., *The Wooden Mosques of Adjara Islamic Architectural Heritage in Georgia* (Graham Foundation, 2018), 2-40; Osman Aytekin, "Gürcistan'daki Tarihi Camilerin Türk-İslam Sanatındaki Yeri" (Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu, İstanbul 2017: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, 2016), 155-176.

²⁰³ Zaza Shashikadze, Ruslan Baramidze, "Acara'daki Cami ve İbadethanelerin Yapılış Tarihleri" (Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu, İstanbul 2017: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, 2016), 177-196.

²⁰⁴ Nani Gelovani, "Women in Georgia: Trace of Islam", *International Journal of Social Science and Humanity*, (Ocak 2013), 316; Alter Kahraman, "Müslüman Acaralılar: İslam, Din Değişirme ve Dinî Haklar", *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, ed. Aysegül Aydıngün, Ali Asker, Ali Yavuz Şir (Ankara: AVİM, 2016), 159-192.

İslamlaşmanın toplumsal bir haritasını sunan Hurufat defterlerinden elde ettiğimiz bilgiler mevcut değerlendirmeleri gözden geçirmeyi zorunlu kılmaktadır. Doğrudan halk tarafından finanse edilen dinî yapıların ve karşılıksız “*hasbî*” görev yapan vazifelilerin varlığı ve hatta sayısı İslamlaşmanın 19. yüzyılın başında gerçekleşmediği aksine 17. yüzyılın başı gibi çok daha erken tarihte önemli oranda merhale kat ettiği ortaya çıkmaktadır.²⁰⁵ Mevcut cami listelerinin şahitliğine dayanarak 17. yüzyılın başı ve ortası arasında Ahıska ve Acara'da kitlesel biçimde fertler, aileler ve bazen köylerin din değiştirdiği sonucuna ulaşılabilir. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde fetihten elli yıl gibi kısa süre sonra İslam kitlesel din değiştirmenin sonucu olarak Acara ve Batum çevresinde birdenbire yerleşmişti. Tahrir defterlerinde mevcut bilgiler de Hurufat defterlerini teyit etmektedir.²⁰⁶ Oltu çevresinde belgelere yansıyan kayıtlar çok da farklı olmadığını anladığımız Acara ve Ahıska için de süreci anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır. Oltu Kadısı Hasan'ın arzı bölgede kitlesel bir İslamlaşmanın varlığından haberdar olmamızı sağlamaktadır. Nitekim 1066/1656 tarihli “...Çıldır aklâmında vâki Oltu Sancağı kefereleri kadîmden iki yüz otuz nefer olub zimmet ve uhdelerine edâsı lâzım gelen cizyelerin eda ederler iken yüz nefer miktarı şeref-i İslamla müşerref olub otuz neferi mürd olub hala yüz nefer kalub yüz otuz neferin cizyesinde mevcud olan yüz neferden taleb olunmağla edasında iktidarları olmayub halleri mükedder ve perişan olmaları ile vâf-ı halleri pâye-i serîr-i âlâya arz olundu”. kaydı Acara'da da benzer bir sürecin yaşandığını, en başta da İslamlaşmanın büyük bir hız ve kitlesellikle birlikte 50-70 yıllık bir sürede toplumsal kabulle gerçekleştiğini göstermektedir.²⁰⁷ Bu süreç sonunda Keda, Kobuleti, Şuvahev, Hulo, Helvaçavır bölgelerinin oluşturduğu Acara ve onun güneyini oluşturan Samtshe bölgesi İslamlaşırken büyük oranda Acara ile kuzeyde Guria'yı birbirinden ayıran Aşkua, Kobuleti'nin Guria'ya yakın kuzey bölgesi ve Özurgeti, Çürüksu'da Kobulet, Cahat, Kvirike, Alanbar, Takmakarav, Keda, Sameba, Aşkivistav, Ziraposil, Husuban köyleri toplumsal sınırı teşkil ediyordu.²⁰⁸ 18. yüzyılın ortalarında (1738) Batı Gürcistan ve İmereti (Mingrelia, Abhazya, Abhazeti, İmereti, Guria) haritasını çizen Joseph Nicolas Delisle bu toplumsal sınıra vurgu yapar.²⁰⁹ Toplumsal açıdan bu iki bölge zıtlık içerisindeydi.

2. 19. Yüzyılda İslamlaşmanın Toplumsal Boyutu

Klasik dönemin toplumsal yapısını aksettiren bu bilgiler ve döneme has bazı belgeler 19. yüzyılda Acara'da değişimin toplumsal boyutu üzerine önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler 19. yüzyılda Gönye, Macahel, Yukarı Acara, Aşağı Acara'nın tamamının Müslüman toplumsal yapısı üzerine şekillendiğini teyit etmektedir. Çürüksu Kazası da Sürmene'den gelip çarşıda ticaretle uğraşan birkaç Hristiyan Rum tüccar aile dışında yine benzer toplumsal yapıya sahipti. İlginç şekilde daha görünür Hristiyan nüfusa sahip Livane'ye göre Batum, Acara ve Çürüksu neredeyse homojen bir yapıdaydı. Bölgenin güneyinde yer alan Ahışa'ya (Samtshe) kadar bu homojen yapı devam ediyordu. Kuzeyde Rusya ile siyasal sınır toplumsal sınırı da oluşturuyordu. Nüfus ve hurufat defterlerindeki nüfus, cami ve imam kayıtlarına göre kuzeydeki toplumsal

²⁰⁵ BOA, BEO., 3373/252936. 20 C 1326. Harcamaları için vakıf kurulmuş, araziler tahsis edilmiştir; Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, 2; Mehmet Çoğ, “Gürcüler Arasında İslamiyet'in Yayılması”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 7/2 (01 Haziran 2007), 39-54.

²⁰⁶ BOA, TD, 558; Nodar Şengeliya, “Mufassal-ı Defter-i Liva-i Ulya ve Sufla (Aşağı ve Yukarı Acara Liva'sı Ayrıntılı Defteri”, *Çveneburi* 33 (Eylül 1999), 20; Sergi S. Cikia, *Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan* (Tiflis: Gürcistan SSR İlimler Akademisi, 1941); Maria Cikia, “Gürcistan Vilayeti'nin Mufasaal Defterinde (1595) Kullanılan Öz Türkçe Adlar”, *Kongreye Sunulan Bildiriler* (XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1999), III. Cilt, III. Kısım/1-5; Resul Turan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum ve Acara'daki Müslümanların Toplumsal Hayatı Üzerine Araştırmacıların İzlenimleri” (Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu, İstanbul 2017: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, 2016), 315-324.

²⁰⁷ BOA, MAD.d., 1353. 12.1066/1656; BOA, MAD., 1408. N 1061/1651. Yine aynı içerikli belge.

²⁰⁸ BOA, NFS.d., 2763. Çürüksu Livası Nüfus defteri; BOA, NFS.d., 2758. Acara-i Sufla Nüfus defteri.

²⁰⁹ W. E. D. Allen, “Two Georgian Maps of the First Half of the Eighteenth Century”, *Imago Mundi* 10 (1953), 99-121; Osman Aytekin, “Gürcistan'daki Tarihi Camilerin Türk-İslam Sanatındaki Yeri”, 155-176; Resul Turan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum ve Acara'daki Müslümanların Toplumsal Hayatı Üzerine Araştırmacıların İzlenimleri”, 315-324. 19. Yüzyılda bölgeye keşif gezileri gerçekleştiren Frenkel, Kazbek, Bakradze gibi yazarlar toplumsal sınırlara vurgu yaparlar. Toplu bir bakış için ilgili makaleye bakılabilir.

sınır Kobulet, Çahat, Kvirike, Alanbar, Kvada, Açkvistav ve Husuban köylerini de içine alarak hattın hemen kuzeyinden ilerliyordu.²¹⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin Rus idaresine geçmeden önceki toplumsal durumu da cami ve mescit sayılarına bakarak belirlenebilir. 1869 Vilayet salnamesine göre Batum Kazasında 2 medrese, 2 müderris, 60 talebe, 19 cami, 4 mescid, 19 imam, 19 hatip; Çürüksu Nahiyesinde 3 medrese, 3 müderris, 52 talebe, 18 cami, 1 mescid, 18 imam, 18 hatip; Acara-i Sufla Nahiyesinde 3 medrese, 3 müderris, 55 talebe, 55 cami, 38 mescid, 3 imam, 38 hatip; Acara-i Sufla Nahiyesinde 5 medrese, 200 talebe, 28 cami, 5 mescid, 28 imam; Macahel Nahiyesinde, 4 medrese, 40 talebe, 29 cami, 30 imam, 29 hatip bulunmaktaydı.²¹¹ Bölge hakkında istihbarat bilgisi aktaran Rus "Kafkas" gazetesi de yaklaşık aynı oranları vermektedir. Buna göre Batum Kazasında 14 köy, 3037 müslüman, 186 Rum, 104 Ermeni, son zamanlarda bölgeye göç eden 3324 Çerkes göçmen, 1 Rum kilisesi, 24 cami ve 1 tekeye; Acara-i Ulya Kazasında 9670 müslüman, 49 köy, 39 cami; Macahel Kazasında 4485 müslüman, 26 köy, 29 cami; Livane Kazasında 16559 müslüman, 1509 Ermeni, 102 Rum, 123 köy, 114 cami, 4 kilise; Gönve Kazasında 3806 müslüman, 1032 hane, 1469 Çerkes göçmen, 93 köy, 31 cami bulunuyordu.²¹² Bu oranlar bölgedeki toplumsal durumun son hali üzerine bir resim çizmektedir. Rus idaresine geçtiğinde Batum, Gönve, Acara ve Çürüksu az sayıda gayrimüslim dışında merkezinde Müslümanların olduğu homojen yapısını devam ettiriyordu.²¹³

Sonuç

Bu incelemede Hurufat defterlerindeki kayıtlardan hareketle Acara çevresinde yapılan dinî eserler incelenmiştir. Bölgede İslamın yayılmasıyla birlikte birçok dini yapı inşa edilmiştir. Batum, Acara ve Macahel çevresinde kurulan vakıf eserlerin kurucularının büyük çoğunluğunu köylüler, bunlar dışındakileri ise şeyh, ağa, efendi ve tüccar gibi toplumun üst tabakasına mensup kişiler oluşturuyordu. Kurulan vakıflar arasında cami ve mescit gibi dinî yapılar çoğunluktadır. Cemaatin artması ve mescitlerin yetersiz kalması durumunda, bazı mescitler hayır sahibi kişiler ve köy halkı tarafından yeniden inşa edilmiştir. Camiler ve camilerde görevli kişilerin masraflarını karşılamak üzere hayırsever kişiler tarafından birçok para vakfı da kurulmuştur. Vakfedilen bu paralar İslam hukukuna uygun şekilde düzenlenmiş bir çeşit gelir sistemiyle başkalarına borç verilerek değerlendirilmiş ve elde edilen gelirler, dinî ve sosyal yapıların bakım ve onarımlarının sağlanması ve hizmet personelinin maaşlarının karşılanması için harcanmıştır.

Hurufat kayıtlarında atamalarla ilgili usulsüzlükler ve köylüler arasında mevcut çekişmeler hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Vakıflardaki görevliler içinde sayı itibarıyla en fazla görevli grubunu imam, hatip, müezzin ve mütevelliler oluşturuyordu. Bunlar arasında birden fazla görevi üzerinde bulunduranlar da vardı. Müteveli görevi bütün imparatorluk genelinde olduğu gibi Batum ve çevresinde de cazip karşılanmıştır. Hatta zaman zaman müteveli görevini ele geçirmek için çekişmeler yaşanmıştır. Beratla bir kişinin üzerinde olan bir görevin bir başka kişi üzerine kaydettirilmesine sıkça rastlanmaktadır. Kazalarda dinî kurumlarda hizmet gören görevliler paşa, kadı, naib ve bazen de müteveli arzı ile atanıyorlardı. Bu görevlere getirilen kişilerin sık sık köylüler tarafından seçildiği de tespit edilmektedir.

²¹⁰ BOA, NFS.d., 13568. 1276/1859 Tarihli Gönve Batum Müslim Nüfus Defteri; BOA, NFS.d., 13569. 1277/1860 Tarihli Gönve Müslim Nüfus Defteri; BOA, NFS.d., 13570. 1278/1861 Batum Gönve Nüfus Defteri; BOA, NFS.d., 1173. 1264/1847 Tarihli Lazistan Sancağı Nüfus İcmal Defteri; BOA, NFS.d., 3868. 1270/1853 Tarihli Lazistan Sancağı Reaya Nüfus İcmal Defteri. Lazistan Sancağı'nın tamamında 1624 erkek reaya nüfus bulunuyordu. Bunların neredeyse tamamına yakını Livane, Hemşin gibi diğer yerlerde bulunuyordu; BOA, NFS.d., 1172.1260/1844 Gönve Sancağı Nüfus İcmal Defteri; BOA, NFS.d., 2758. 1251/1835 Tarihli Acara-i Sufla Sancağı Müslim Nüfus Defteri; BOA, NFS.d., 2759. 1251/1835 Tarihli Acara-i Ulya Sancağı Müslim Nüfus Defteri; BOA, NFS.d., 2763. 1251/1835 Tarihli Çürüksu sancağı Müslim Nüfus Defteri; BOA, NFS.d.,1170. Batum Nüfus Defteri; BOA, NFS.d., 2800. 1258/1842 Tarihli Trabzon Sancaklarının Reaya Nüfus İcmal Defteri; Nebi Gümüş, "Ahıska Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ahıska Bölgesindeki Türk İslam Mimari Yادigarları* (İstanbul: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2019), 15-30.

²¹¹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869, Cilt 1*, Haz. Kudret Emiroğlu, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1993) s.75-78; Orhan Eker, "XIX. Yüzyılda Batum'da İlim Çevresi ve Alimler: Hüseyin Fikri Efendi ve Ali Haydar Efendi Örneği" (Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu, İstanbul 2017: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, 2016), 287-294.

²¹² BOA, HR, SYS, 1363/9. 1872; Resul Turan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum ve Acara'daki Müslümanların Toplumsal Hayatı Üzerine Araştırmacıların İzlenimleri". 315-324. Rus seyyah Kazbek de aynı oranları vermektedir.

²¹³ Aslan I. Abashidze), Aslan I., *Selections From The British National Archives on Adjara 1830-1921, (Report by Consul Palgrave on the Lazistan 1872)* (Abashidze Historical Centre Publications, ts.), 1, 663.

Hurufat defterlerinin belkide en dikkat çekici yanı bölgenin İslamlaşma süreci hakkında bilgi vermesidir. Bu kayıtlardan hareketle toplumsal bir okuma yapılarak Acara'da İslamlaşma süreci üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bölgede daha 18. yüzyıla tarihlendirilen çok sayıda cami kaydı, İslamlaşma sürecinin Rus ve Gürcü tarihçilerin iddia ettikleri gibi 19. yüzyılda başlamadığını daha erken tarihlerde sürecin tamamlandığını göstermektedir. Hatta süreç halk tarafından yaptırılan camiler ve "hasbî" olarak görev yapan çok sayıda imam hatibin de işaret ettiği gibi en azından bundan yüzyıl önce yani 17. yüzyılın başı ile ortası arasında bitmiş olmalıdır. 17. yüzyılın ortalarında fetihten elli yıl gibi kısa süre sonra İslam kitlesel din değiştirmenin sonucu olarak Acara ve Batum çevresinde birdenbire yerleşmişti. İslamlaşma, büyük bir hız ve kitlesellikle birlikte 50-70 yıllık bir sürede toplumsal kabulle gerçekleşmiştir. Bölgede görülen hızlı ve kitlesel İslamlaşmanın temel motivasyonu daha geniş incelemeler gerektirdiğinden bu araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Ancak defterlerde buna dair bazı ipuçlarına rastlanmaktadır. Hızlı İslamlaşma süreci ancak toplumsal bir sebebe dayandırılabilir ki o da bölgede geçerli feodal düzen ile yakından ilgili olmalıdır. İslam yerel beylerin zorlamasından ziyade halkın gösterdiği ilgiyle yayılmıştır. Bölgedeki İslamlaşma sürecinde Anadolunun birçok yöresinde önemli roller üstlenmiş olan tasavvufun etkisine rastlanmaz. Ancak Ahmediye medresesinin önemli roller üstlendiğini düşündürtebilecek bazı işaretler bulunmaktadır. Konunun Tahrir defterleri de göz önünde bulundurularak ayrı bir incelemeye konu yapılması İslamlaşma sürecinin aydınlatılmasına yardımcı olacaktır.

Beyanname

- 1. Yazar/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
 - 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
 - 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir.
-

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

- a-BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı), 3373/252936.
HR., SYS. (Hariciye Siyasi), 1363/9.
MAD. (Maliyeden Müdevver Defterler), 1353, 1408.
NFS.d. (Nüfus Defterleri), 1170, 1172, 1173, 2758, 2759, 2763, 2800, 3868, 13568, 13569, 13570.
TD (Tahrir Defterleri), 558.
b-BKS (Batum Kadı Sicilleri)
BKS (Batum Kadı Sicili), 1494.
c-VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
HD (Hurufat Defterleri), 530, 531, 532, 535, 536, 552, 553, 555, 557, 558, 563, 565, 583, 1058, 1059, 1060, 1065, 1066, 1070, 1072, 1098, 1101, 1102, 1103, 1104, 1105, 1113, 1115, 1119, 1131, 1141, 1143, 1147, 1149, 1151, 1156, 1216.

2-Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abashidze, Aslan I., Aslan I. *Selections From The British National Archives on Adjara 1830-1921, (Report by Consul Palgrave on the Lazistan 1872)*. Abashidze Historical Centre Publications.
- Akgündüz, Ahmet. "Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri". *Türkler*. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 447-460.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: OSAV, 2013.
- Akıncı, Halis. *Hurufat Defterlerine Göre Kır-ili Kazası*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Selçuk Üniversitesi Konya, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Allen, W. E. D. "Two Georgian Maps of the First Half of the Eighteenth Century". *Imago Mundi* 10 (1953), 99-121.
- Andersen, Andrew. "Georgia in 1918-1921 and Formation of the Southwestern Border of the First Republic". *Remembering the Georgian Democratic Republic 100 Years On: A Model for Europe*, 25 Haziran 2018, Tbilisi Georgia.

- Arslan, Zehra -Yeliz Usta. "Rize'de Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 17 (01 Haziran 2014), 71-84.
- Aytekin, Osman. "Gürcistan'daki Tarihi Camilerin Türk-İslam Sanatındaki Yeri". *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu (6-8 Mayıs 2016, İstanbul)*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2017, 155-176.
- Balcı, Bayram-Motika, Raoul. "Islam in post-Soviet Georgia". *Central Asian Survey* 26/3 (01 Eylül 2007), 335-353.
- Baramidze, Ruslan. "Ethnic Georgian Muslims: A Comparison of Highland and Lowland Villages". *Caucasus Analytical Digest* 20 (11 Ekim 2010), 13-15.
- Bay, Abdullah. "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)". *Türkiyat Mecmuası* 26/1 (30 Haziran 2016), 61-80.
- Baykara, Tuncer. *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1990.
- Berdzenişvili, Nikoloz, Canaşa, Simon. *Gürcüstan Tarihi*. İstanbul: Sorun Yayınları, 2000.
- Beyazıt, Yasemin. "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri". *History Studies* 5/1 (Ocak 2013), 39-69.
- Bilgili, Ali Sinan. *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları: (XVI.-XVIII. yüzyıllar)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2011.
- Blauvelt, Timothy K.- Khatiashvili, Giorgi. "The Muslim Uprising in Ajara and the Stalinist Revolution in the Periphery". *Nationalities Papers* 44/3 (2016), 359-379.
- Bostan, M. Hanefi. "Yavuz Sultan Selim'in Şehzadelik Dönemi (1487-1512)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi (Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı)* 40 (2019), 1-86.
- Bostan, M. Hanefi. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: TTK, 2002.
- Cikia, Sergi S. *Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan*. Tiflis: Gürcistan SSR İlimler Akademisi, 1941.
- Cikia, Maria. "Gürcistan Vilayeti'nin Mufassal Defterinde (1595) Kullanılan Öz Türkçe Adlar". *Kongreye Sunulan Bildiriler*. III. Cilt, III. Kısım, Ankara, 1999, 1-5.
- Çal, Halit. "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Yunanistan'daki Türk Mimarisi". *Erdem* 58 (06 Haziran 2010), 93-242.
- Çiftçi, Cafer. "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36 (01 Ekim 2004), 79-102.
- Çoğ, Mehmet. "Gürcüler Arasında İslamiyet'in Yayılması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 7/2 (01 Haziran 2007), 39-54.
- Demirtaş, Hasan. "Hurufat Defterlerine Göre Osmanlı Dönemi (1690-1835) Karaova ile Bodrum Kazâsı Vakıf ve Vakıf Eserleri". *Her Yönüyle Bodrum Uluslararası Sempozyumu*, 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bodrum, Bildiriler, C.I, 319-334.
- Demirtaş, Hasan. "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği". *Vakıflar Dergisi* 37 (2011), 47-92.
- Demiryürek, Mehmet. "Kıbrıs Şer'ıye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nukud)". *Turkish Studies* 4/8 (2009), 1015-1043.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2018.
- Eker, Orhan. "XIX. Yüzyılda Batum'da İlim Çevresi ve Alimler: Hüseyin Fikri Efendi ve Ali Haydar Efendi Örneği". *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu (6-8 Mayıs 2016, İstanbul)*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2017, 287-294.
- Gelovani, Nani. "Women in Georgia: Trace of Islam". *International Journal of Social Science and Humanity*, (Ocak 2013), 316-319.
- Gökmen, Ertan. "Hurufat Defterlerine Göre Demirci Kazası ve Köylerinde Cami ve Mescitler (1690-1830)". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2005), 21-56.
- Gümüş, Nebi. *16. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Gümüş, Nebi. "Osmanlıların Gürcistan'ı Fethi ve İslâmlaşma Hareketleri (XVI. Yüzyıl)". *Osmanlı*. 1, Balkan Cilti, 1999, 326-335.
- Gümüş, Nebi. "Ahıska Tarihine Kısa Bir Bakış". *Ahıska Bölgesindeki Türk İslam Mimari Yadigarları*. İstanbul: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2019, 15-30.
- Kahraman, Alter. "Müslüman Acaralılar: İslam, Din Değiştirme ve Dinî Haklar". *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*. ed. Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Ali Yavuz Şir. Ankara: AVİM, 2016, 159-192.
- Karamanlı, Hüsamettin, M. "Gürcistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14, İstanbul, 1996, 314-316.

- Kavalcıoğlu, Abdullah. "16. Yüzyıl Osmanlısında Kur'ân Okuma Karşılığı Ücret Alma Tartışmaları: Birgivi Zeyrekzâde Örneği". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 303-328.
- Kazbegi, Giorgi. *Bir Rus Generalinin Günlükleri*. çev. Rıdvan Atan. İstanbul: Doruk, 1. Basım., 2019.
- Kul, Eyüp. *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2020.
- Kul, Eyüp. "Rize Şehri'nin Türk-İslam Beldesine Dönüşüm Sürecinde Vakıfların Rolü". *Başlangıçtan 19. Yüzyıla Rize Tarihi*. ed. Burak Gani Erol, Ali Güveloğlu, Eyüp Kul. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2020, 216-266.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. Ankara: TTK, 2018.
- Sanikidze, George. "Muslim Communities of Georgia: Old Problems and New Challenges". *Islamophobia Studies Journal* 4/2 (2018), 247-265.
- Sanikidze, George- Walker, Edward. *Islam and Islamic Practices in Georgia*. Berkeley California: California Digital Library, University of California, 2004.
- Sanikidze, George. "Muslims Minorities of Georgia". *Bildiriler (38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara, 10-15.09.2007), C.2*, ed. Zeki Dilek, Mustafa Akbulut vd. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008, 489-510.
- Shashikadze, Zaza, Baramizde, Ruslan. "Acara'daki Cami ve İbadethanelerin Yapılış Tarihleri". *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu (6-8 Mayıs 2016, İstanbul)*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2017, 177-196.
- Şengeliya, Nodar. "Mufassal-ı Defter-i Liva-i Ulya ve Sufla (Aşağı ve Yukarı Acara Livası'na Ayrıntılı Defteri)". *Çveneburi* 33 (Eylül 1999), 20.
- Tellioğlu, İbrahim. "Lazlar". *TDV İslam Ansiklopedisi* (3. Basım). Ek. 2. Ankara, 2019, 149-150.
- Turan, Resul. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum ve Acara'daki Müslümanların Toplumsal Hayatı Üzerine Araştırmacıların İzlenimleri". *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu (6-8 Mayıs 2016, İstanbul)*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2017, 315-324.
- Wheeler, Angela vd. *The Wooden Mosques of Adjara Islamic Architectural Heritage in Georgia*. Graham Foundation, 2018.
- Yediyıldız, Baheddin. "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi". *Osmanlı*. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 17-33.
- Zviadadze, Sophie. "The Unbearable Lightness of Being Muslim and Georgian: Religious Transformation and Questions of Identity among Adjara's Muslim Georgians". *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 7/1 (2018), 23-42.

EK

Tablo 2. Acara, Batum, Gonye ve Macahel'de Osmanlı Dönemi Dini Yapılar ve Görevliler Envanteri

Kaza Adı	Cami Adı	Banisi	Görevli	Görevi	Yakını	Görev Yılı	Atama Sebebi	Ücret	Kaynak (VGMA, HD)
Acara-i Ulya	Markovakna-Karista		Mehmed	İH		Za 1203		Hasbi	530, s.149
Acara	Zentzmani	Hacı Ali	Mehmet b. Süleyman	İH		L 1204	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara	Baş Cano		İsmail	İH	Oğlu	L 1204	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara	Baş Cano	İsmail-Mustafa		İH		L 1204	Fe	Hasbi	530, s.149
Acara-i Sufla	Mahonseti	Halil-Osman		İH		Za 1204	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara-i Sufla	Kuretor-Molla Mehmed Camii		Mehmed-Osman	İH		Ca 1187	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara	İbze	Ahali	İdris b. Abdullah	İH		Z 1205	Ö	1 Akçe	530, s.149
Acara-i Sufla	Merisi		Hacı Mehmed-Hasan	İH	Oğlu	Ca 1206	Ö	1 Akçe	530, s.149
Acara	Sahimete		Mehmed	İH		Za 1216	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara	Heçner-Keçin	Ahali	Abdullah b. Süleyman	İH		Z 1206	İ	Hasbi	530, s.149
Acara	Mağlagoni		Osman b. Ahmed-Mehmed	İH	Oğlu	Za 1207	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara Macahel	Aivat		Mehmed b. İbrahim-Süleyman	İH		Za 1207	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara	Karyevarcas Takmakarav Momer	Köylü	İsmail b. Mehmed	İH		Z 1207	Mü	Hasbi	530, s.149
Acara	Mihalake		İdris b. Hamza-Mehmed b. Osman	İH		Ş 1193	Ö	Hasbi	530, s.149
Acara-i Sufla	Bzubzu	Süleyman Ağa	Süleyman b. Halil	İH		S 1208	İ	Nim Akçe	530, s.149
Acara	Hive	Seyyidhan Bey	Seyyidhan Bey	İH		Z 1208	İ	Hasbi	530, s.149
Acara	Aho	Ahali	Mehmed-Mehmed	İH		B 1209	BÖ	Hasbi	530, s.149
Acara	Alme		Osman-Ahmed	İH	Oğlu	R 1210	Ö	Nim Akçe	531, s.279
Acara Macahel	Cihutunet-i Sufla	Ahali	Osman Halife	İH		S 1211	Z	Hasbi	531, s.279
Acara Macahel	Cihutunet-i Sufla	Ahali	Osman-Hüseyn	İH	Oğlu	R 1211	Ö	Hasbi	531, s.279
Acara Macahel	Hihazir		Mehmed b. Mustafa-Abdullah	İH	Oğlu	S 1211	Ö	2 Akçe	531, s.279

Acaa Macahel	?	Ahali	Süleyman b. İbrahim-Mehmed	İH	Oğlu	S 1211	Ö	Hasbi	531, s.279
Acara	Kuvaşta	Ahali	Mustafa b. Feyzullah-Hasan	İH	Oğlu	M 1212	Ö	1 Akçe	531, s.279
Acara-i Sufla	Sağoreti		Mustafa b. Mustafa-Sıdki Mehmed	İH	Yeğeni	Ca 1209	T	1 Akçe	531, s.279
Acara-i Sufla	Zendidi		Abdulhalim-Osman	İH	Oğlu	B 1187	Ö	1 Akçe	531, s.279
Acara-i Sufla	İbaze-İstibaze-Koknize-Şıvabur-Kuçula-Hahki-Aversvari-Alikoğlu		Molla Mehmed-Süleyman	İH	Oğlu	Ca 1213	Ö	Hasbi	531, s.279
Acara	Beğleti		İsmail-Mehmed	İH	Oğlu	M 1215	Ö	Hasbi	531, s.279
Acara Macahel	Kuyanet	Hayır sahipleri	Mehmed Halife	İH		Ra 1215	Mü	Hasbi	531, s.279
Acara	Mizyinite	Ahali	Elhac Mehmed	İH		M 1216	T	Hasbi	531, s.279
Acara	Terasvil		Süleyman b. Mehmed-Ahmed	İH		Ra 1216	BÖ	Hasbi	531, s.279
Acara-i Sufla	Mahonseti	Hayır sahipleri	Mehmed-Mehmed b. Ahmed	İH		Ra 1216	İ	Hasbi	531, s.279
Acara	Başlano		Mustafa b. Osman-Abdurrahman	İH		Ra 1216	Mü	Hasbi	531, s.279
Acara	Sahmona	Hayır sahipleri	Mehmed b. Musa	İH		Ca 1216	İ	Hasbi	531, s.279
Acara-i Sufla	Didoba	Ahali	Ahmed	İH		C 1227	İ	Hasbi	534, s.277
Acara	Hakvan	Ahali	Mehmed b. Ali-İbrahim	İH	Oğlu	C 1228	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara	Aho	Ahali	Mehmed-Ahmed	İH	Oğlu	Za 1228	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara	Hihazir		Abdullah b. Mehmed	İH	Oğlu	S 1211	Ö	2 Akçe	534, s.277
Acara	Beğleti		Mehmed b. İsmail-Süleyman	İH		M 1215	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara	Kumsha-Ğurta Sahir Sakinoğulları		Ahmed b. Süleyman-Mustafa	İH	Oğlu	1208	Ö	Nim Akçe	534, s.277
Acara-i Ulya	Gorjomi		Ahmed b. Abdullah-Ali	İH	Oğlu	1229	Ö	Nim akçe	534, s.277
Acara	Cuvana		Abdurrahman b. Hüseyin	İH	Kardeşi	1219	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	Zonyaris		Mahmud Halife	İH		1229	Z	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	Akutsa	Ahali	Ahmed b. Ömer-Mehmed	İH	Oğlu	L 1230	Ö	Hasbi	534, s.277

Acara-i Sufla	Vayo	Hasan	İbrahim b. Mahmud-Ahmed	İH	Oğlu	M 1240	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	Keda	Yusuf Bey	Halil-Mehmed	İH	Oğlu	M 1240	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara	Ucheti		Ahmed b. Süleyman	İH	Torunu	Ra 1231	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	Keda		Süleyman- Mehmed	İH	Oğlu	L 1231	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	Keda		Mehmed b. Halil-Ahmed b. İsmail	İH		1231	Fe	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	İbaze-İstibaze-Alikoğlu-Kuçula-Hankve-Aversvar		Süleyman b. Mehmed-Yusuf	İH	Kardeş	Ca 1213	BÖ	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	Markovha	Ahali	Mehmed-Osman	İH	Torunu	Z 1231	Fe	Hasbi	534, s.277
Acara Macahel	Aivat		Süleyman b. Osman-Hasan	İH	Oğlu	M 1232	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara Macahel	Acarasagmarti		Osman b. Ebubekir-Mehmed Emin	İH	Oğlu	1232	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara	Bascapoli	Ahali	Ahmed b. Hasan-Ali b. Mehmed	İH		B 1193	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	?		Osman b. Süleyman-Mehmed	İH	Oğlu	1233	Ö	Hasbi	534, s.277
Acara-i Sufla	Sağoreti		Sıdki Mehmed b. Ahmed-Süleyman	İH	Oğlu	Ra 1213	Ö	Hasbi	534, s.278
Acara-i Sufla	Hihazir		Mehmed b. Abdullah-Mustafa	İH	Kardeşi	B 1234	BÖ	2 Akçe	534, s.278
Acara-i Sufla	Kirnat	Ahali	Ahmed b. Mahmdu-Mustafa	İH	Oğlu	L 1234	Ö	Hasbi	534, s.278
Acara-i Sufla	Zinlare-Andolu	Ahali	Mehmed b. Feyzullah	İH		L 1234	T	Hasbi	534, s.278
Acara Macahel	Hertvis		Hüseyin-Mustafa-Ahmed	İH	Torunu	L 1234	Ö	Hasbi	534, s.278
Acara	Hohna	Ahali	Ahmed b. Hüseyin	İH	Oğlu	L 1234	Ö	1 Akçe	534, s.278
Acara	Cihutunet-i Sufla		Mehmed b. Osman	İH		L 1234	Ö	Hasbi	534, s.278
Acara	Ucheti		Ahmed b. Ali	İH	Yeğeni	L 1234	BÖ	Hasbi	534, s.278
Acara Macahel	Aivat	Hayır sahipleri	Hasan	İH		M 1235	Z	Hasbi	534, s.278
Acara-i Ulya	Tbeti Nahiyesi Berztol	Ahali	Salih b. İsmail-Molla Mehmed ve Ali	İH	Oğulları	M 1235	Ö	1 Akçe	534, s.278
Acara-i Sufla	Tshmorisi		Ahmed b. Mustafa	İH	Oğulları	M 1235	Ö	Nim Akçe	534, s.278

Acara-i Ulya	Marvalna-Karabet	Ahali	Osman-Yusuf b. Mehmed	İH		C 1235	BÖ	Hasbi	534, s.278
Acara-i Sufla	Orsva		Ali b. Abdullah-Süleyman	İH	Oğlu	L 1235	Ö	1 Akçe	534, s.278
Acara	Darbazol	Ahali	Mehemd b. Ali	İH		Za 1235	Ö	Hasbi	534, s.278
Acara	Baş Cano	Hayır sahipleri	Abdurrahman-Rıdvan Halife	İH	Oğlu	Ra 1236	Ö	Hasbi	534, s.278
Acara	Kivrike		Mahmud b. Mahmud	İH		L 1236	Ö	1 Akçe	534, s.278
Acara	Dandalo Nahiyesi Zinlase	Ahali	Mehemd b. Feyzullah-Mustafa	İH	Kardeşi		Ö	Hasbi	535, s.234
Acara-i Ulya	Zayta	Hayır sahipleri	Selim halife	İH		L 1234	Mü	Hasbi	535, s.234
Acara-i Sufla	Göl	Yusuf bey	Ahmed b. İsmail-Molla Mehmed	İH	Oğlu	Z 1236	Ö	Hasbi	535, s.234
Acara	Hulo		Ali b. Hamza-Ahmed	İH	Torunu	S 1240	Ö	Hasbi	535, s.234
Acara	Beğleti		Süleyman- Mehmed Halife	İH	Kardeşi	M 1241	Ö	Hasbi	535, s.234
Acara-i Ulya	Neniya		Mehmed b. Süleyman-Osman Halife	İH		Ca 1241	Ö	1 Akçe	535, s.234
Acara	Hohna	Ahali	Yusuf-Ahmed ve Mehmed	İH	Oğulları	M 1242	Ö	Hasbi	535, s.234
Acara	Baş Cano	Hayır sahipleri	Rızvan b. Abdurrahman-Ali Halife	İH		M 1242	Ö	Hasbi	535, s.234
Acara	Kubaleti-Dacidze-Zelat-Tomaş-Şiyak	Ahali	Ali b. Süleyman-Ahmed	İH	Oğlu	M 1246	Ö	Hasbi	536, s.199
Acara	Akutsa-Guntavuri	Ahali	Osman b. İbrahim-Ahmed b. Osman	İH		S 1246	BÖ	Hasbi	536, s.199
Acara	Şuvahev	Ahali	Mehmed b. Ahmed-Osman	İH	Kardeşi	S 1246	Ö	Hasbi	536, s.199
Acara	Aho	Ahali	Ahmed b. Mehmed-Ali b. Süleyman	İH		S 1246	BÖ	Hasbi	536, s.199
Acara	Beğleti		Süleyman-Mehmed	İH	Kardeşi	Ca 1246	BÖ	Hasbi	536, s.199
Acara	Hahal-Kehit	Ahali	Molla Abdullah b. Süleyman-Rızvan	İH		Ş 1246	BÖ	Hasbi	536, s.199
Acara	Zundaki		Mehmed b. Osman-Osman	İH	Oğlu	M 1247	BÖ	Hasbi	536, s.199
Acara	Sabungrad	Ahali	Mustafa-Ali	İH	Yeğeni	M 1247	Ö	Hasbi	536, s.199
Acara-i Ulya	Atana		Mustafa-Mehmed Şerif	İH	Oğlu	S 1247	Ö	Nim Akçe	536, s.199
Acara-i Ulya	Zanila	Hayır sahipleri	Selim-Şerif Ali	İH		S 1247	Ö	Hasbi	536, s.199

Acara-i Ulya	Canhoslu	Ahali	Hasan-Abdulhalim	İH		Ra 1247	Ö	Hasbi	536, s.199
Acara-i Sufla	Bzubzu	Süleyman Ağa	Ahmed b. Süleyman-Süleyman	İH	Kardeşi	Ra 1247	Ö	Nim Akçe	536, s.199
Acara	Zansul		Ahmed b. Osman-Mehmed Tayyar	İH	Oğlu	Ra 1247	Ö	Hasbi	536, s.199
Acara	Sakinoğulları-Dusho-Ġurta-Sahir		Mustafa b. Ahmed-Kel Ahmed	H	Oğlu	M 1248	Ö	Hasbi	536, s.199
Acara-i Sufla	Sağoreti		Ali b. Süleyman-Şahbaz Ali-Mehmed	İH	Oğlu	B 1248	Ö	Hasbi	536, s.199
Acara-i Ulya	Sakinoğulları-Dusho-Ġurta-Sahir		Kel Ahmed b. Mustafa Halife	İH		M 1248	Ö	Nim Akçe	536, s.199
Acara	Şuvahev	Ahali	Osman b. Ahmed-Süleyman	İH		S 1250	BÖ	Hasbi	536, s.200
Acara	Mihalake		Mehmed b. Osman-Mehmed Emin	İH		S 1250	Ö	1 Akçe	536, s.200
Acara	Hive	Seyid Can Bey	Esseyid Can Bey-Mahmud Halife	İH		S 1250	BÖ	Hasbi	536, s.200
Acara-i Sufla	Akutsa	Ahali	Mehmed Ali Halife	İH		R 1250	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara-i Ulya	Cuvana		Abdulhalim-Süleyman	İH		R 1250	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara-i Ulya	Sahlet		Mehmed b. Hasan-Ahmed	İH	Oğlu	R 1250	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara	Maceccayet	Ahali	Ali b. Mehmed-Yusuf	İH	Kardeşi	Ca 1250	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara-i Sufla	Arstavil	Hayır sahipleri	Osman Halife	İH		Ş 1250	M	Hasbi	536, s.200
Acara Macahel	Kvara	Ahali	Süleyman-Mehmed b. Ahmed	İH		L 1250	BÖ	Hasbi	536, s.200
Acara	Sihmota	Ahali	Ahmed b. Osman-Osman Halife	İH	Oğlu	Za 1250	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara Macahel	Ucheti		Mehmed b. Ahmed	İH		Ca 1155	Ö	2 Akçe	536, s.200
Acara Macahel	Ucheti		Feyzullah b. Ömer-Ali b. Şahin	İH		Ca 1155	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara Macahel			Mehmed b. AHmed-Molla Süleyman	İH		C 1184	BÖ	Hasbi	536, s.200
Acara-i Ulya	Salta	Ahali	Hasan-İsmail b. Mehmed	İH		Ca 1185	BÖ	Nim Akçe	536, 200

Acara-i Sufla	Keda	Yusuf Bey	Süleyman ve Mehmed-Halil	İH		Ca 1185	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara Macahel	Eprat	Ahali	İbrahim	İH		Ca 1185	İ	Hasbi	536, s.200
Acara	Hohna	Ahali	Hüseyin-Ahmed	İH	Oğlu	Ca 1186	Ö	1 Akçe	536, s.200
Acara Macahel	Acarisağmarti		Ebubekir b. Ali-Osman	İH	Oğlu	Ca 1186	Ö	Hasbi	536, s.200
Acara	Dandalo	Hasan b. Feyzullah	Hasan b. Feyzullah	İH		Ca 1186		1 Akçe	1059, 112
Acara	Kuvaşta	Ahali	Mustafa b. Feyzullah	İH		Ca 1186	İ	1 Akçe	1059, 112
Acara	Hulo		Hamza b. Hüseyin- Ali	İH		Z 1186	Ö	Hasbi	1059, 112
Acara	Gorjomi		Ali-Abdurrahman	İH		Z 1186	Ö	Hasbi	1059, 112
Acara-i Sufla	Zonyaris		Ali-Ahmed	İH		R 1287	Ö	Hasbi	1059, 112
Acara	Kureta	Molla Mehmed	Hasan b. Feyzullah-İbrahim	İH, SM		R 1287	BÖ	Hasbi	1059, 112
Acara-i Sufla	Varcanisi	Ahali	Süleyman b. Ahmed-Mehmed	İH, SM		Ra 1788	Ö	Hasbi	1059, 112
Acara	Didacara		Mehmed-Ali b. Süleyman	İH		R 1188	Ö	1 Akçe	1059, s.112
Acara	Zentsmani		Abdurrahman -İbrahim	İH		R 1188	Fe	Nim Akçe	1059, s.112
Acara	Aho	Ahali	Ali-Mehmed	İH		R 1188	BÖ	Hasbi	1059, s.112
Acara Macahel	Sabungrad?	Ahali	Hüseyin b. Hatib-Veli	İH		S 1189		Hasbi	1059, S.112
Acara	Zağvan	Ahali	İbrahim	İH		Ş 1198	İ	Hasbi	1060, s.247
Acara	Ada		Mehmed-Osman	İH		Ş 1198	Ö	Hasbi	1060, s.247
Acara	Zentzmani		İbrahim-Hacı Ali	İH	Oğlu	L 1198	Ö	Hasbi	1060, s.247
Acara	Sahlet		Halil-Mustafa	İH	Oğlu	L 1198	Ö	Hasbi	1060, s.247
Acara	Koknize-İbaze-İstiyaze-Dersvar-Kuçula-Alikoğlu-Kaçku	Ahali	Molla Mehmed	İH		L 1198	M	Hasbi	1060, s.247
Acara	Kivrike		Mahmut-Mahmut	İH	Oğlu	N 1200	İ	1 Akçe	1060, s.247
Acara	Sendite	Ahali	Mahmud	İH		L 1200	Mü	Hasbi	1060, s.247
Acara	Ğurta-Dusho-Sakinoğulları-Sahir		Süleyman-Ahmed	İH	Oğlu	Ra 1201	Mü	Nim Akçe	1060, s.247
Acara	Ivara	Ahali	Süleyman b. Salih	İH		L 1201	İ	Hasbi	1060, S.247

Acara	Yukarı Dologani	Ahali	Süleyman b. Osman-Hüseyin	İH	Oğlu	Za 1201	Ö	Hasbi	1060, s.247
Acara	Orsva		Mehmed-İsmail	İH		M 1202	Ö	1 Akçe	1060, s.247
Acara	Bzubzu	Ahali	Ahmed	İH		Ş 1202	İ	1 Akçe	1060, s.247
Acara	Dere	Ahali	Hamza-İdris	İH	Oğlu	N 1202	Ö	1 Akçe	1060, s.247
Acara	Zansul		Süleyman-Süleyman b. Mehmed	İH		L 1202	R	Hasbi	1060, s.247
Acara-i Ulya	Cuvana		İsmail	İH		S 1188	T	Hasbi	1065, s.161
Acara Macahel	Mindiyet		Ahmed b. Ömer	İH		Ca 1179	T	Hasbi	1065, s.161
Acara Macahel	Cihutunet-i Sufla		Osman	İH		Ra 1181	T	Hasbi	1065, s.161
Acara	Çorjomi		Abdurrahman Halife	İH		Ş 1190	T	1 Akçe	1065, s.161
Acara Macahel	Hertvis		Hasan	İH		C1193	T	Hasbi	1065, s.161
Acara-i Sufla	Zonyaris		Mehmed Halife	İH		R 1195		Hasbi	1065, s.161
Acara Macahel	Çikunet		Ahmed b. Hüseyin	İH		B 1196	T	Hasbi	1065, s.161
Acara-i Sufla	Sağoreti		Ahmed	İH		C 1189	Fe	Hasbi	1065, s.161
Acara	Sahlet	Ahali	Hasan-Ahmed	İH	Oğlu	Ca 1190	Ö	Hasbi	1066, s.133
Acara-i Ulya	Koknebavır-Romanovl-Dağva-Kulaver-Karabina-Merko	Ali b. İbrahim	Ali b. İbrahim	İH		Ca 1190	İ	Hasbi	1066, s.133
Acara Macahel	Cutina	Ahali	Molla Ahmed	İH		Ca 1190	İ	Hasbi	1066, s.133
Acara	Kukinavr-Hamlerse-Fulavur-Romanovl-Bedeğvan	Ahali	Ali b. İbrahim	İH		Ş 1190		2 Akçe	1066, s.133
Acara	Mihalake		Mehmed-Hamza	İH		L 1190	BÖ	2 Akçe	1066, s.133
Acara	Sağoreti	Ahali	Abdurrahman	İH		Ra 1191		Hasbi	1066, s.133
Acara Macahel	Tbeti nahiyesi Birinnol	Ahali	Hüseyin b. Osman-Salih b. İsmail	İH			Ö	1 Akçe	1066, s.133
Acara	Akutsa	Ahali	Ahmed b. Ömer	İH		C 1192	İ	Hasbi	1066, s.133
Acara	Şihman		Süleyman b. Süleyman	İH		C 1192	Ö	Hasbi	1066, s.133

Acara	Zenz		İbrahim-Ahmed b. Süleyman	İH		Ş 1192	Te	Hasbi	1066, s.133
Acara	Zentzmani		İbrahim	İH		Ş 1192	R	Hasbi	1066, s.133
Acara	Sabungrad	Ahali	Hüseyin b. Veli-Mustafa	İH		C 1193	Ö	Hasbi	1066, s.133
Acara	Macahel		Ahmed	İH		B 1193	T	Hasbi	1066, s.133
Acara	Orsva	Hacı Mustafa	Süleyman-İsmail	İH	Oğlu	Ş 1193	Ö	Hasbi	1066, s.133
Acara	Hihazir		Ahmed -Mehmed b. Mustafa	İH		Ş 1193	Ö	2 Akçe	1066, s.133
Acara	Mihalake		Hamza-Yusuf b. Hamza	İH	Oğlu	Ş 1193	Ö	1 Akçe	1066, s.133
Acara-i Sufla	Sağureti		Ahmed-Mustafa	İH	Kardeşi	Ca 1193	Ö	Hasbi	1066, s.133
Acara	Didacara		Süleyman b. Osman-Mehmed	İH	Oğlu	M 1175	Ö	1 Akçe	1070, s.151
Acara	Gorjomi	Ahali	Mehmed b. Mirza	İH		S 1175	Fe	Nim Akçe	1070, s.151
Acara	Kır (Süleyman Efendi Camii)	Süleyman Mehmed	Süleyman Mehmed Halife	İH	Akrabası	S 1175	Ö	Nim Akçe	1070, s.151
Acara-i Sufla	Eram (Yusuf Bey Camii)		Ahmed-Selim, Süleyman ve Mehmed	İH	Oğulları	S 1175	İş, Ö	Hasbi	1070, s.151
Acara	Sahlet	Ahali	Hüseyin Halife-Hasan Halife	İH		Z 1175	KY	Hasbi	1070, s.151
Acara	Alme		Süleyman-Mehmed b. Cafer	İH		Z 1175	Ö	Hasbi	1070, s.151
Acara	Yukarı Dologani	Ahali	Süleyman b. Hüseyin	İH			Ö	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Sufla	Kirnat	Ahali	Mahmud-Ahmed Halife	İH	Oğlu	Z 1175	Ö	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Ulya	Gorjomi	Ahali	Ali-Abdullah Halife	İH		Ra 1177		Hasbi	1070, s.151
Acara-i Ulya	Cuvana	Ahali	Ömer-Feyzullah Halife	İH		L 1177	Ö	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Ulya	Cancetlu	Ahali	Hasan Halife	İH		L 1177	Mü	Hasbi	1070, s.151
Acara Macahel	Sintam		Süleyman-Selim b. Hasan	İH		Ra 1177	Ö	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Sufla	Zansul	Ahali	Süleyman Halife	İH		Za 1178	Mü	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Ulya	Agara-Anaze - Micalaze	Ahali	Molla Abdullah b. Cafer	İH		M 1179	Mü	Hasbi	1070, s.151
Acara Macahel	Sitam		Salim b. Hasan-Ahmed	İH		M 1179	Ma	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Sufla	Zendidi (Mehmed Camii)		Ahmed-Abdulhalm Halife	İH	Oğlu	Ra 1179	Ö	Hasbi	1070, s.151

Acara	Orsva (Elhac Mustafa Camii)	Elhac Mustafa	Mustafa-Süleyman	İH	Oğlu	Ra 1179	Fe	Hasbi	1070, s.151
Acara	Cuvana		Feyzullah-İsmail Halife	İH		Ra 1179	R	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Sufla	Aho		Ali	İH		Ş 1180	Mü	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Sufla	Zonyaris		Ali	İH		S 1181	İ	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Ulya	Gorjomi		Ali	İH		S 1181	R	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Sufla	Zendidi		Abdulhalim-Osman	İH		R 1181	R	Hasbi	1070, s.151
Acara-i Sufla	Sağoreti		Mustafa-Musa ve Ahmed	İH	Oğulları	Ca 1182	Ö	Nim Akçe	1072, s.105
Acara-i Sufla	Neniya		İbrahim b. Halil-Süleyman	İH		Ca 1183	Fe	1 Akçe	1072, s.105
Acara-i Sufla	Zentzmani		Abdurrahman-İbrahim	İH		L 1183	Fe	Nim Akçe	1072, s.105
Acara-i Sufla	Sağoreti	Ahali	Mustafa	İH		Za 1132	Mü	Hasbi	1133, s.47
Acara-i Sufla	Zendidi	Mehmed	Ahmed	İH		Ş 1133	Mü	Hasbi	1133, s.47
Acara Macahel	Astiv		Ahmed b. Osman	İH		Ş 1133	Mü	Nim Akçe	1133, s.47
Macahel	Mağlagoni	Hayır sahipleri	Elhac Ahmed	İH		Za 1173	Mü	Hasbi	1062, s.305
Macahel	Acarisağmarti		Molla Bekirin Ali Halife	İH		Za 1173	Mü	Hasbi	1062, s.305
Macahel	Akliya (Mescid)		Şeyh Hüseyin b. Ahmed	İH		Z 1173	Mü	Hasbi	1062, s.305
Acara-i Sufla	Merisi		Halil Halife	İH		S 1139	Mü	1 Akçe	1143, s.224
Batum	Erge			İH		Ş 1199			1074, S.144
Batum	Çakvistav	Ahali	Mustafa- Süleyman Halife	İH		Ra 1179	Ö	1 Akçe	1074, s.144
Batum	Çakvi Çakvistav	Ahali	İbrahim Halife-Mustafa	İH		Ca 1174	KY	1 Akçe	1097, s.109
Gönye	Sacon	Ahali	Mustafa Halife	İH		R 1143	Mü	1 Akçe	1105, s.223
Gönye	Maho	Ahali	Süleyman halife	İH		Z 1143	Mü	1 Akçe	1105, s.223
Gönye Batum	Cihitunet		Molla Ahmed	İH		M 1144	Mü	1 Akçe	1105, s.223
Gönye	Makriyal		Hüseyin-Mustafa	İH		Ra 1144	Ö	1 Akçe	1105, s.223
Gönye	Acara-i Ulya		Mahmd halife	İH		M 1147	Mü	1 Akçe	1105, s.223
Batum									
Gönye	Soshoba		Ömer-Süleyman	İH	Oğlu	S 1147	Ö	Nim Akçe	1105, s.223
Gönye Batum	Erge Mescid Cami		Molla Süleyman	İH		Ca 1147	Mü	1 Akçe	1105, s.223
Gönye	Tirnal Mescid Cami	Ahali	İsmail	İH		M 1148	Mü	Hasbi	1105, s.223
Gönye Batum	Hertvis	Ahali	Molla Ahmed b. Veli	İH		Ş 1148	Mü	Hasbi	1105, s.223

Gönye	Sucuna		Murtaza-Mehmed	İH		Ra 1148	BÖ	1 Akçe	1105, s.223
Gönye	Gorjomi		Mustafa Halife	İH		S 1148	T	Nim Akçe	1105, s.223
Batum	Erge		Süleyman b. Osman-Mahmud	İH		1150	BÖ	Hasbi	1105, s.223
Gönye Batum	?	İbrahim	İbrahim Halife	İH		Ra 1150	Mü	Hasbi	1105, s.223
Gönye	Luhadiye		İbrahim b. Mustafa	M		S 1151	B	1 Akçe	1105, s.223
Gönye	Acura	Ahali	Molla Abdullah	İH		S 1151	Mü	Hasbi	1105, s.223
Gönye	Kale		Hüseyin ve Ömer	Mü		Ş 1151	Mü		1105, s.223
Gönye	Cihutunet		Ahmed b. Hasan-Ali Halife	H		1151/1738	Ö	1 Akçe	1105, s.223
Gönye	Ucheti Mescid Cami	Etmekçi Osman	Mahmud-Feyzullah b. Ömer	H		1151/1738	Mü	2 Akçe	1105, s.223
Gönye Batum	Soshoba		Ali Halife b. Ömer	M		R 1152	T	Hasbi	1105, s.223
Gönye	Luhye		Mustafa-Mehmed Halife	İH		R 1152	BÖ	Hasbi	1105, s.223
Gönye	Çuvadet		Ali b. Mehmed	İH		Ca 1152		Hasbi	1105, s.223
Gönye	Luhye		Mustafa-Mehmed Halife	İH		R 1153	BÖ	Hasbi	1105, s.223
Gönye	Maradid		Abdurrahman	İH		Ca 1153	T	Nim Akçe	1105, s.223
Gönye	Maho		Osman-Mustafa	İH	Oğlu	Ş 1199	Ö	1 Akçe	1113, s.275
Gönye Batum	Erge		Halil b. Habib	İH		Ş 1199			1113, s.275
Gönye Batum	Çakvi-Şahinoğlu	Ahali	Ahmed-Hüseyin	İH, M		C 1200	Mü	Hasbi	1113, s.275
Gönye Batum	Halvaçavr	Ahali	Hacı Mehmed	Mü		M 1202	İ	Nim Akçe	1113, s.275
Gönye Batum	Sukurca	Ahali	Mehmed-Ali	İH	Oğlu	L 1202	Ö	Nim Akçe	1113, s.275
Gönye Batum	Sukurca	Ahali	Mehmed	İH		R 1186	Te	Nim Akçe	1115, s.47
Gönye	Mirvet		Ömer- Mehmed	İH	Oğlu	R 1186	Ö	Nim Akçe	1115, s.47
Gönye	Sarp	Ahali	Salih b. Mustafa	İH		R 1186	İ	Nim Akçe	1115, s.47
Gönye Batum	Batum Kalesi	Mehmed	Mehmed (bani)	İH		Ş 1187	Mü	Hasbi	1115, s.47
Gönye Batum	Luhye	Ahali	Molla Ali b. Ömer	M		Ra 1187	Mü	Hasbi	1115, s.47

Gönye	Makriyal		Ali b. İbrahim-Hüseyin b. Halil	İH		Ra 1187	Fe	Nim Akçe	1115, s.47
Gönye Batum	Kahaber	Ahali	Ahmed b. Mehmed	İH		R 1187	Mü	Hasbi	1115, s.47
Gönye Batum	Çakvistav	Ahali	Ahmed-Mehmed b. Hüseyin	İH		R 1187	Ö	Hasbi	1115, s.47
Gönye Batum	Halvacavr		Abdurrahman-İsmail	İH		Ca 1187	BÖ	Hasbi	1115, s.47
Gönye Batum	Ahalşen		Molla İbrahim	M		Za 1187	Mü	Hasbi	1115, s.47
Gönye	Ohardiya	Ahali	Süleyman b. Mehmed	İH		Za 1187	Mü	Hasbi	1115, s.47
Gönye	Kale		Ahmed-Mehmed	V	Oğlu	R 1188	Ö	40 kuruş	1115, s.47
Gönye	Kale		Ali b. Hasan-Molla Ahmed	F		C 1188	BÖ	4 akçe	1115, s.47
Gönye Batum	Çıkunet İskelesi	Ahali	Mehmed, İdris	İH		C 1188	Mü	Nim akçe	1115, s.47
Gönye Batum	Erge		Mehmed-Ali	İH		L 1188	BÖ	Nim akçe	1115, s.47
Gönye	Maradid	Ahali	İbrahim b. Abdurrrahman	İH		L 1136	Mü	Nim akçe	1119, s.342
Gönye	Amsalanca	Elhac Süleyman	Ali	İH		R 1139	Mü	Hasbi	1128, s.202
Gönye Batum	Kasaba		Osman	D		Ra 1140	Mü	Hasbi	1128, s.202
Batum	Kale		Ahmed	V		Ra 1140		Hasbi	1128, s.202
Gönye	Simonet	Ahali				1139	Mü	Nim akçe	1139, s.291
Gönye Batum	Kasaba		Mehmed Emin b. Mehmed	İH		M 1217	Mü	Hasbi	553, s.210
Gönye Batum	Luhye	Eyüp	Mustafa-İbrahim	İH	Oğlu	R 1219	Ö	Hasbi	553, s.210
Gönye Batum	Maradid-i Ulya		Hüseyin b. Abdurrahman	M	Oğlu	R 1219	Ö	Hasbi	553, s.210
Gönye Batum	Zituret	Ahali	Hasan-Hasan	H	Oğlu	R 1219	Ö	Hasbi	553, s.210
Gönye Batum	Agara		Ali b. Hasan	M		Ca 1219	İ	Hasbi	553, s.210

Gönye	Catab (Faşzade Medresesi yakınında)		Mustafa Mehmed ve Hüseyin	İH	Kardeşi	S 1220	BÖ	Hasbi	553, s.210
Gönye	Bozohha		Mehmed b. Süleyman-Süleyman	İH	Torunu	Ca 1220	Ö	Nim akçe	553, s.210
Gönye Batum	Kostakanlı	Ahali	Süleyman b. İsmail-Abdurrahman	İH		R 1220	Fe	Nim akçe	553, s.210
Gönye Batum	Kahaber	Ahali	Ahmed b. Mehmed	İH		Ca 1222	Mü	Hasbi	553, s.210
Gönye Batum	Meshez	Ahali	Abdurrahman b. İsmail	İH		Ca 1222	Mü	Hasbi	553, s.210
Gönye Batum	Aşağı	Hayır sahipleri	Hüseyin b. Ali	İH		B 1222	Mü	6 akçe	553, s.210
Gönye Batum	Suca		Mustafa, Hasan, Mehmed	İH	Kardeşi	Ş 1222	Ö	1 akçe	553, s.210
Gönye Batum	Yahta	Eyüp	İbrahim b. Mustafa-Mustafa	İH	Oğlu	Ş 1222	Ö	Hasbi	553, s.210
Gönye Batum	Luhye		Emrullah	İH		M 1223	Z	Nim akçe	553, s.210
Gönye Batum	Halvaçavr	Ahali	Hacı Mehmed-İsmail	Mü	Oğlu	Z 1222	Ö	Nim akçe	553, s.210
Gönye Batum	Kabnistav-Şazide		Abdullah b. Ali-Mehmed	İH	Oğlu	Ca 1223	Ö	Hasbi	554, s.205
Gönye Batum	Faysara	Ahali	Hasan b. Abdullah	İH		Ca 1223	Mü	Hasbi	554, s.205
Gönye Batum	Yahta	Eyüp	Mustafa b. İbrahim-İbrahim	İH		Ca1223	Fe		554, s.205
Gönye Batum	Kina	Ahali	Mahmud-Osman	İH	Oğlu	Ca 1223	Ö	Hasbi	554, s.205
Gönye Batum	Orta Batum		Hasan b. Süleyman	M	Oğlu	Ca 1223	Ö	Hasbi	554, s.205
Gönye Batum	Mahincavur		Hacızade Mehmed-Mehmed b. Hasan	İH		Ca 1223	Fe	1 akçe	554, s.205
Gönye Batum	Çürüksu Hasyan	Ahali	Hüseyin b. Mehmed	İH		Ca 1223	Mü	Hasbi	554, s.205
Gönye Batum	Beğlevan		Mehmed b. Mustafa-Ali ve Mustafa	İH	Oğulları	Ş 1224	Ö	1 akçe	554, s.205

Gönye Batum	Gidrevet	Ahali	Mehmed b. Osman	İH		Ş 1224	Mü	1 akçe	554, s.205
Gönye Batum	Aşağı Marapo	Hayır sahipleri	Halil b. Ali-Osman b. Halil	İH		Ş 1227	Mü	6 akçe	554, s.205
Gönye Batum	Mahozam		Mustafa b. Osman-İsmail	İH	Oğlu	Ş 1227	Ö	1 akçe	555, s.335
Gönye	Luhye		İsmail-Mehmed	İH	Oğlu	L 1227	Ö	Nim akçe	555, s.335
Gönye Batum	Simonet	Osman	Osman	İH		Ş 1227	Fe	Hasbi	555, s.335
Gönye Batum	Tahtalı	Ahali	Mehmed b. Süleyman-Mehmed	İH	Oğlu	N 1227	Ö	Nim akçe	555, s.335
Gönye Batum	Zedvake	Ahali	Abdurrahman b. İsmail	İH		N 1227	Mü	Hasbi	555, s.335
Gönye Batum	Batum	Mir Mehmed Paşa	Mehmed Emin-Ahmed b. Osman	İH		Z 1230	Ö	Hasbi	555, s.335
Gönye Batum	Catab		Mehmed ve Hüseyin kardeşler	İH	Oğulları	L 1230	Ö, Fe	Hasbi	555, s.335
Gönye	Vank	Hayır sahipleri	Ahmed ve Ali-Molla Mehmed b. Hüseyin	İH		Z 1230	Mü	Hasbi	555, s.335
Gönye Batum	Makriyal		Mehmed-Memiş Halife	İH	Kardeşi	M 1232	BÖ	Nim akçe	555, s.335
Gönye Batum	Sarp	Ahali	Salih b. Mustafa-Salih	İH	Oğlu	N 1232	Ö	Nim akçe	555, s.335
Gönye Batum	Orta Batum-Kurastav-İstavdağolar	Salih	Süleyman b. Süleyman-Mehmed b. Eyüp	İH		M 1233	Ö	Hasbi	555, s.335
Gönye Batum	Makriyal		Memiş-Osman	İH	Babası	Z 1233	BÖ	Nim akçe	555, s.335
Gönye Batum	Maradid-i Sufla		Mehmed b. İbrahim-Mehmed	İH	Torunu	Z 1233	Ö	1 akçe	555, s.335
Gönye Batum	Hulo		Süleyman-Hüseyin	İH	Oğlu	L 1234	Ö	Hasbi	555, s.335
Gönye Batum	Çakvi Çakvistav		Hasan b. Mustafa-Ahmed	İH		L 1234	BÖ	1 akçe	555, s.335
Gönye Batum	Çakvistav		Mehmed b. Hüseyin-Ahmed	İH		L 1234	Ö	Hasbi	555, s.335

Gönye Batum	Zedvake	Ahali	Abdurrahman b. İsmail-Mehmed	İH	Oğlu	L 1234	Ö	Hasbi	555, s.335
Gönye Batum	Aşağı Maradid	Ahali	Osman b. Halil-Ali	İH	Kardeşi	1235	BÖ	6 akçe	555, s.336
Gönye Batum	Mirvet	Eyüp	Mehmed b. Ömer-Hasan	İH		Ca 1237	Ö	Nim akçe	555, s.336
Gönye Batum	Yahta		İbrahim-Mehmed ve Mustafa	İH	Oğulları	L 1237	Ö	Hasbi	555, s.336
Gönye Batum	Kive	Ahali	Mehmed b. Süleyman-İsmail	İH	Kardeşi	Ra 1238	Ö	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Ohordiya	Ahali	Ahmed-Hasan	İH	Oğlu	Za 1238	Ö	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Mirvet		Hasan-Mustafa	İH	Kardeşi	Z 1238	BÖ	Nim akçe	556, s.205
Gönye Batum	Mahincavur		Mehmed b. Hasan-Bektaş Mehmed	İH		Za 1240	BÖ	1 akçe	556, s.205
Gönye Batum	Sağoreti	Ahali	Ahmed-Ali Halife	İH		Z 1240	BÖ	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Kive	Ahali	İsmail b. Süleyman-Hüseyin	İH	Kardeşi		Ö	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Luhye	Hayır sahipleri	Molla Ali	M		S 1242	MüÖ	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Gidrevet	Ahali	Mehmed b. Osman-Mustafa b. Osman	M		Ca 1242	BÖ	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Başköy Luhye	Ahali	Hasan-Hasan	İH	Oğlu	Ş 1242	Ö	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Nustabarlı	Ahali	Abdurrahman b. İbrahim-Hüseyin	İH	Oğlu	L 1242	Ö	Nim akçe	556, s.205
Gönye Batum	Çakvi Sameba	Ahali	Mehmed b. Mustafa-Ali	İH	Torunu	Z 1242	Ö	Nim akçe	556, s.205
Gönye Batum	Coco	Ahali	Ali-Mehmed Halife	İH	Oğlu	M 1242	Ö	Hasbi	556, s.205
Gönye Batum	Uskurca	Ahali	Ali-Oğulları Ali ve Emin	İH		M 1242	Ö	Nim akçe	556, s.205
Gönye Batum	Maho		İsmail b. Mustafa-Mustafa, Salih ve İsmail	İH	Oğulları	Ra 1244	Ö	1 akçe	556, s.205

Gönye Batum	Kala		Ahmed b. Seyyid Mehmed-Osman b. Molla Hasan-Ahmed	İH, M		R 1245	Ö	8 akçe	557, s.188
Gönye Batum	Halvacavr		İsmail Halife-Yusuf Halife	İH	Torunu	M 1246	Ma	Hasbi	557, s.188
Gönye Batum	Orta Batum-Kurustavdağalor	Salih	Mehmed b. Eyüp-Süleyman	İH	Kardeşi	Z 1246	BÖ	Hasbi	557, s.188
Gönye Batum	Tahtalı		Mehmed b. Mehmed-Ahmed	İH		R 1247	BÖ	Nim akçe	557, s.188
Gönye Batum	Beğlevan	Ahali	Mustafa ve kardeşi Ali-Ali ve kardeşi Halil	İH		Ca 1247	BÖ	1 akçe	557, s.188
Gönye Batum	Zituret	Ahali	Hasan b. Hasan-Hüseyin ve Ali	H	Oğulları	M 1248	Ö	Hasbi	557, s.188
Gönye Batum	Erge		Halil b. Hüseyin-Osman b. Ahmed	M		R 1248	BÖ	Hasbi	557, s.188
Gönye Batum	Çürüksu Kivare	Ahali	Ali b. Ali	İH		Ca 1249	Mü	Hasbi	557, s.188
Gönye	Maradid		Ahmed b. Mustafa-Mehmed	İH	Oğlu	C 1249	Ö	Nim akçe	557, s.188
Gönye	Beğlevan Simonet	Osman, Mehmed b. Ali	Mehmed	İH		C 1249	Mü	Hasbi	557, s.188
Gönye Batum	Mahincavr		Mehmed b. Molla Ahmed-Ahmed	İH		R 1249	BÖ	1 akçe	557, s.188
Gönye Batum	Beğlevan Ahuna	Ahali	Abdullah-Hamza	İH	Oğlu	L 1203	Ö	Hasbi	558, s.156
Gönye Batum	Suca		Feyzullah-Mustafa, Hasan ve Mehmed	İH	Oğulları	Za 1203	Ö	1 akçe	558, s.156
Gönye Batum	Cakvi-Sameba	Ahali	Mehmed b. Mustafa	İH		M 1203	Mü	Nim akçe	558, s.156
Gönye Batum	Kale		Ahmed b. Mahmud-Osman b. Ali	M		Ra 1204	Ö	6 akçe	558, s.156
Gönye Batum	Kivrike	Ahali	Süleyman	İH		L 1204	Mü	Hasbi	558, s.156
Gönye Batum	İtaşoke	Ahali	Ahmed b. Mehmed	İH		Za 1204	Mü	Hasbi	558, s.156
Gönye Batum	Kivrike	Ahali	Süleyman-Mehmed b. İsmail	İH		Z 1204	Ö	Hasbi	558, s.156

Batum Batun	Çürüksu Akahılar	Hayır sahipleri	İsmail Halife b. İsmail	İH		M 1245	Mü	Hasbi	557, s.188
Batum Batun	Abuıslah	Hacı Süleyman	Osman-Mehmed	İH	Oğlu	M 1205	Ö	Hasbi	558, s.156
Batum Batun	Makriyal		Esseyid Ahmed b. Ali- Osman	İH		M 1205	BÖ	Nim akçe	558, s.156
Batum Batun	Orta Batum- Korostav- Dağalor	Salih	Hüseyin b. Halil	İH		S 1205	Ö	Nim akçe	558, s.156
Batum Batun	Kive		Mehmed b. Süleyman	İH		S 1205	Mü	Hasbi	558, s.156
Batum Batun	Catine		Seyyid Mehmed-Mustafa	İH		L 1205	Fe	Hasbi	558, s.156
Batum Batun	Oshina		Ali b. Ahmed	İH		L 1206	Ö	Nim akçe	558, s.156
Gönye Batun	Kinsak-Şazile		Abdullah-Mehmed	İH	Oğlu	C 1223	Ö	Hasbi	1101
Gönye Batun	Faysara	Ahali	Hasn b. Abdullah	İH		C 1223	Mü	Hasbi	1101
Gönye Batun	Yahna	Eyüp	Mustafa b. İbrahim- İbrahim	İH		1223	Fe	Hasbi	1101
Gönye	Kibe	Ahali	Mehmed-Osman	İH	Oğlu	1223	Ö	Hasbi	1101
Gönye Batun	Mahincavr		Çalıkzade Mehmed- Mehmed	İH		1223	Fe	1 akçe	1101
Gönye Batun	Çürüksu- Husuban	Ahali	Hüseyin b. Mehmed	İH		1223	Mü	1 akçe	1101
Gönye Batun	Bağlevan		Mehmed b. Mustafa-Ali ve Mustafa	İH	Oğulları	Ş 1224	Ö	1 akçe	1101
Gönye Batun	Kidrevet	Ahali	Mehmed b. Osman	İH		Ş 1224	Mü	Hasbi	1101
Gönye Batun	Çakvi Çakvistav		Yusuf	İH		Ş 1183	Mü	Hasbi	1102, s.109
Gönye	Makriyal		Seyyid Ali-Ali b. İbrahim	İH		S 1184	Ö	Nim akçe	1102, s.109
Gönye	Helvaçavr	Abdurrahman	Abdurrahman (bani)	H		Ra 1184	Mü	Nim akçe	1102, s.109
Gönye	Beğlevan		Mehmed Halife	M		B 1168	Ö	1 akçe	1103, s.169
Gönye Batun	Beğlevan		Mustafa	İH		Ş 1168	Z		1103, s.169

Gönye Batum	Kaslıca	Hacı Süleyman	Ömer-Osman	İH		Ş 1168	Ö	Hasbi	1103, s.169
Gönye Batum	Luhye		Mehmed-Osman b. Mehmed	İH		L 1168	TH	Nim akçe	1103, s.169
Gönye	Deburinam		Mustafa-Süleyman Halife	İH	Oğlu	L 1168	Mü	Nim akçe	1103, s.169
Gönye	Beğlevan		Mustafa Halife	İH		Za 1168			1103, s.169
Kutatis	Kutatis Kalesi	Mehmed Çelebi	Mehmed b. Mustafa-Ali b. Süleyman	H			Ma	Nim akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Ucheti	Ekmekçi Osman	Ömer-Halil b. Mahmud	H		Z 1168	Te	2 akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Beğlevan		Mehmed Halife	M		Ra 1169	Mü	1 akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Kala		Hasan b. Hüseyin-Ali b. Hasan	F		Ra 1169	Ö	6 akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Aşağı Bazarında		Ali Halife	İH		L 1169	Te	Nim akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Soshoba		Süleyman Halife	İH		L 1169	Te	Nim akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Luhye		Mehmed Halife	İH		Za 1169	Te	Nim akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Çakvi Çakvistav		İbrahim	İH		N 1170	Mü	1 akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Makriyal		Mustafa-Mehmed Halife	İH		L 1170	Ö	1 akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Zituret		Mehmed Halife	İH		L 1170	Mü	Hasbi	1103, s.169
Gönye Batum	Kapnistav	Ahali	Halil Halife	İH		Za 1171	Mü	Hasbi	1103, s.169
Gönye	Suca		Mehmed- Feyzullah Halife	İ	Oğlu	Za 1171	Fe	1 akçe	1103, s.169
Gönye	Sucuna		Mehmed Halife-Feyzullah	H	Oğlu	Za 1171	Fe	1 akçe	1103, s.169
Gönye	Abıslah	Elhac Süleyman	Osman Halife	İH		Z 1171	Z	3 akçe	1103, s.169
Gönye Batum	Maradid-i Sufla		Elhac Mustafa -Ali b. Abdullah	İH		N 1155	Mü	Hasbi	1104, s.215
Gönye	Acareran		Mehmed-osman	İH		Ca 1157	Ö	Hasbi	1104, s.215
Gönye	Sahlet	Elhac Eyup	Eyüp	Mü		Ca 1159	Mü	Nim akçe	1104, s.215

Batum									
Gönye Batum	Ahalşen	Ahali	Ahmed Halife	İH		B 1160	Mü	Hasbi	1104, s.215
Gönye	Tihirnal		Süleyman-Hacı Mehmed	İH, SM		B 1160	Ö	8-2 akçe	1104, s.215
Gönye	Reho	Ahmed	Süleyman-Mustafa	İH		Ş 1162	Ö	1 akçe	1104, s.215
Gönye	Batum Kalesi		Hacı Mehmed-Ahmed b. Osman	İH		Ş 1162	Ö	8-2 akçe	1104, s.215
Gönye	Maslıca	Hacı Süleyman	Ali-Ömer	İH		N 1162	Ö	Hasbi	1104, s.215
Gönye Batum	Beğlevan	Ahali	İslam-Mustafa Halife	İH		Ş 1163	Ö	1 akçe	1104, s.215
Gönye	Hatya	Faşzade Vakfi	Seyyid Mehmed	İH		L 1163	Mü		1104, s.215
Gönye Batum	Maradid-i Sufla	Ahali	Mehmed	İH		L 1163	Mü	1 akçe	1104, s.215
Gönye Batum	Orta Batum	Ahali	Halil	İH		N 1165	Mü	1 akçe	1104, s.215
Gönye Batum	Gibe	Ahali	Ahmed b. Hüseyin	İH		L 1165	Te	Hasbi	1104, s.215
Gönye Batum	Gönye Kale		Osman Halife	Ş		Za 1166		Hasbi	1104, s.215
Gönye Batum	Ucheti	Ekmekçi Osman	Feyzullah b. Ömer-Ali	İH		Za 1166	Ö	2 akçe	1104, s.215
Gönye Batum	Aşağı Maradid		Mehmed-Ali Halife	H		S 1167	TH	Nim akçe	1104, s.215
Gönye Batum	Ucheti	Ekmekçi Osman	Ömer-Halil b. Mahmud	İH		S 1167	Ö	2 akçe	1104, s.215
Gönye	Maradid-i Sufla		Mehmed b. İbrahim	M		Za 1167	Mü		1104, s.215
Gönye Batum	Erge		Memiş-Ahmed b. Mehmed	İ		Ra 1185	BÖ		1114, s.141
Gönye	Zansul		Abdullah-Osman	İH		S 1186	Ö	1 akçe	1114, s.141
Gönye Batum	Gönye Kale		Abdurrahman	İH		N 1121	Te	10 akçe	1131, s.56
Gönye	Makriyal		Hüseyin	İH		M 1122	TH	Hasbi	1131, s.56
Gönye	Gönye		Hasan	F		M 1122	Ö	1 akçe	1131, s.56
Gönye	Batum Kale		Derviş Ali-Ali-diğer Ali b. Mehmed	M		B 1125	Ö		1131, s.56

Gönye	Soshoba	Osman	Mustafa-Ali, Ömer ve Feyzullah	F, M, İH, MÜD		Za 1126	Mü	Hasbi	1131, s.56
Gönye	Makriyal		Sadık Ali-Ahmed b. Mehmed	İH		Ca 1128	Fe	1 akçe	1131, s.56
Gönye	Mahlazire		İbrahim b. Mehmed-Mehmed	İH		Za 1128	Fe	Nim akçe	1131, s.56
Gönye	Hacla		Mehmed-Abdullah	İH		Za 1128	Ö	Hasbi	1131, s.56
Gönye	Vefara		Abdullah	İH			Mü	Nim akçe	1131, s.56
Gönye	Makneti		Hasan Mehmed-İbrahim	İH		Za 1128	Ö	Hasbi	1131, s.56
Gönye	Zansul		Abdullah	H		Z 1128	Mü	1 akçe	1131, s.56
Gönye	? Pazarı		Ali-Mehmed	İH		S 1129	Ö	1 akçe	1131, s.56
Gönye	Makriyal		Sadık ve Ahmed	İH		Z 1129		Hasbi	1131, s.56
Gönye	Batum Kale		Ahmed	İH		M 1130	Z	16 akçe	1131, s.56
Gönye Batum	Gönye		Süleyman ve Hasan	K		M 1130	BÖ		1131, s.56
Gönye Batum	Anakria Kalesi		Ali b. Hüseyin	İH		Z 1132	Ö	Hasbi	1131, s.56
Gönye	Batum Kale		Ali b. Mehmed-Selim	H, M, F		S 1134	Ö	Hasbi	1131, s.56
Gönye Batum	Kale		Mehmed	İ, SM		Ş 1134	Mü	2 akçe	1131, s.56
Gönye	Makriyal		Hasan	SM, M		S 1111	Ö		1141, s.182
Gönye	Makriyal		Mehmed-Ömer	H		Ş 1112	Fe	2 akçe	1141, s.182
Batum	Kale		Ahmed b. Hasan	Mü		C 1124			1141, s.182
Batum	Kale		Mehmed ve Hasan-İbrahim	İH		B 1127	TH		1141, s.182
Gönye	Luhye		Ahmed b. Mustafa	İH		B 1127	Mü		1141, s.182
Gönye Batum	Zituret	Ahali	Mehmed-Hüseyin	H	Oğlu		Ö	Hasbi	1147, s.155
Gönye Batum	Orta Batum		Hasan b. Süleyman	M		Ca 1190		Hasbi	1147, s.155
Gönye Batum	Erge		Mehmed- Memiş	İH		B 1190	BÖ	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Orta Camii		Osman-Halil	İH		Ca 1191	Z	1 akçe	1147, s.155

Gönye Batum	Nikolvan		Mustafa-Mehmed b. Mustafa	İH		Ca 1191	Ö	1 akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Cayköy-Kuza	Ahali	Mehmed b. Süleyman	İH		Ca 1191		Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Ucheti		Halil b. Mehmed-Mehmed	İH	Oğlu	Ca 1191	Ö	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Çakmak		Mehmed Emin	İ		1191	Ö	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Gibe	Ahali	Ahmed-Mehmed	İH		B 1191	Ö	Hasbi	1147, s.155
Gönye Batum	Çakvi İskelesi	Ahali	Müftüzade Mehmed-İdris	İH		B 1191	Ö		1147, s.155
Gönye Batum	Erge		Osman b. Mustafa-Ahmed	İ		Ca 1191	TH	Hasbi	1147, s.155
Gönye Batum	Erge		Osman b. Mustafa	Mü		Ca 1191			1147, s.155
Gönye Batum	?		Elhac İbrahim-Hacızade Mehmed	İH		Ca 1191	BÖ	1 akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Luhye		Mehmed-İsmail	İH	Torunu	C 1193	Ö	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Makriyal	Seyyid Ali oğlu Ahmed	Seyyid Ali-Hüseyin	İH		B 1193	Fe	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Borçha		Süleyman-Mehmed	İH	Oğlu	Ş 1193	Ö	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Oren		Halil b. Şeyh İbrahim	İH		N 1193	İ	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Maradid-i Ulya		Hüseyin b. Süleyman	M		Za 1193		Hasbi	1147, s.155
Gönye Batum	Orta Batum		Halil-Eyüp Halife	İH	Oğlu	C 1194	Ö	1 akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Ahalşen		Mehmed b. Ahmed	İH	Oğlu	Ca 1195	Ö	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Ahalşen		İbrahim-Mehmed	M		Ş 1195	TH	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Simonet	Hayır sahipleri	Osman (bani)	İH		Ş 1195	M		1147, s.155

Gönye Batum	Naharte		Mustafa b. Hasan	İ		Ş 1195	Mü	Hasbi	1147, s.155
Gönye Batum	Konstantini	Gönye Mutasarrıfı Mehmed	Süleyman b. İsmail	İH		B 1197	Mü	Hasbi	1147, s.155
Gönye Batum	Tahtalı	Ahali	Mehmed b. Süleyman	İH		Ş 1197	Mü	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Tihirnal		Mehmed-Hasan	İH		Ş 1197	Ö	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Erge	Ahali	Salih-Mustafa b. Salih	İH		Ş 1197	Ö	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Erge		Ahmed-Osman	İH		Ş 1197	TH	Nim akçe	1147, s.155
Gönye Batum	Mirvet		Mehmed b. Ömer	İH		Ca 1189	Te	Nim akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Luhye		Mehmed	İH		Za 1189	Te	Nim akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Aşağı Maradid		Halil	İH		B 1189	Te	6 akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Cakvi Cakvistav		Mustafa	İH		B 1189	Te	1 akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Zansul		Osman Halife	İH		Ca 1190	Te	1 akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Orta Batum		Halil	İH		B 1190	Te	1 akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Gibe	Ahali	Ahmed b. Hasan	İH		C 1191	Te		1216, s.259
Gönye Batum	Maradid		Mustafa	İH		C 1191	Te	Nim akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Sukurca	Ahali	Mehmed	İH		B 1191	Te	Nim akçe	1216, s.259
Gönye Batum	Hala		Süleyman b. İsmail	İH		C 1193	Te	Hasbi	1216, s.259
Gönye Batum	Macahel		Ali	İH		B 1196	Te	Nim akçe	1216, s.259
Acara Macahel	Cihutunet-i Sufla		Hüseyin-Mehmed	İH	Kardeşi	S 1217	Ö	Hasbi	532, s.170

Acara-i Sufla	Bzubzu	Süleyman Ağa	Süleyman b. Halil-Ahmed	İH		C 1217	BÖ	Nim akçe	532, s.170
Acara	Ayuksa Guntavuri	Hayır sahipleri	İbrahim b. Mehmed	İH		Ra 1218	Mü	Hasbi	532, s.170
Acara-i Sufla	Varcanisi	Hayır sahipleri	Mehmed b. Yusuf	İH		1210	Mü	Hasbi	532, s.170
Acara			Abdurrahman b. Hasan-İsmail	İH		M 1219	Ö	Hasbi	532, s.170
Acara	Sahoba	Ahali	Mehmed b. Musa-Ahmed b. Osman	İH		C 1219	Ö	Hasbi	532, s.170
Acara	Dandalo Zavamaro	Ahali	Abdurrahman b. Mustafa	İH		Ra 1220	Mü	Hasbi	532, s.170
Acara-i Ulya	Tbeti		Süleyman-Mehmed	İH	Oğlu	R 1220	Ö	1 akçe	532, s.170
Acara-i Ulya	Samlet		Mustafa-Mehmed b. Hasan	İH		C 1220	Ö	Hasbi	532, s.170
Acara Macahel	Akliya	Ahali	Şeyh Hüseyin b. Ahmed-Mehmed	İH	Oğlu	Z 1220	Ö	Hasbi	532, s.170
Acara	Halkavan	Ahali	Ali-Mehmed b. Ali	İH	Oğlu	M 1221	Ö		532, s.170
Acara Macahel	Cihutunet-i Ulya	Ahali	Salih b. Mehmed	İH		C 1221	Mü	Hasbi	532, s.170
Acara-i Sufla	Merisi		İsmail-Abdullah	İH	Oğlu	C 1221	Ö	1 akçe	532, s.170
Acars	Gulebi		İsmail b. İbrahim-Ahmed	İH	Oğlu	C 1221	Ö	1 akçe	532, s.170
Acara	Şuvahev	Ahali	Mehmed b. Ali-Ahmed	İH	Oğlu	Ş 1222	Ö	Hasbi	532, s.170
Acara	Orsva		İsmail b. Mehmed-Ali b. Abdullah	İH		Za 1222	BÖ	1 akçe	532, s.170
Acara	Hulo		Ali b. Hamza	İH		M 1223	Z	Hasbi	532, s.170
Acara-i Sufla	Zendidi		Osman b. Abdullah-Osman	İH		Ra 1223	BÖ	Hasbi	532, s.170
Macahel	Baş Cano		Süleyman-Ahmed b. Mahmud	İH		M 1204	BÖ	1 akçe	558, s.237
Macahel	Milis		Osman- Ali b. Osman	İH		L 1238	Ö	Hasbi	563, s.115
Macahel	Cano		Mustafa- Halil b. Ahmed	İH		B 1183	BÖ	1 akçe	1146, s.87
Macahel	Mihalso		Dursun-Süleyman b. Halil	İH		Ra 1184	Mü	1 akçe	1146, s.87
Macahel	Cihutunet-i Sufla		Ahmed-Osman	İH	Kardeşi	R 1184	Ö		1149, s.21
Macahel	Çikunet		Ahmed b. Hüseyin	İH		R 1185	Mü		1149, s.21
Macahel	Orha	Salih	Yakup	İH	Oğlu	B 1195	Mü	1 akçe	1151, s.179
Macahel	Cihutunet-i Sufla		Ahmed b. Said Halife	İH		Z 1155	Mü	Hasbi	1156, s.122
Macahel	Hertvis		Ahmed b. Veli-Hüseyin Halife	İH	Oğlu	Z 1155	Ö	Hasbi	1156, s.122

Macahel	Aivat	Ahali	Mehmed b. İbrahim	İH		Z 1155	Mü	Hasbi	1156, s.122
Macahel	Hertvis-i Ulya		Hüseyin Halife- Kasımzade Osman	İH		Z 1155	R	Hasbi	1156, s.122
Macahel	Çıkunet		Mehmed b. Ahmed- Osman	İH		Ra 1178	BÖ	Hasbi	1156, s.122
Macahel	Milis		Osman b. Mehmed	İH		S 1180		Hasbi	1156, s.122
Macahel	Canigur	Ahali	Mustafa b. Ahmed-Halil b. Ahmed	İH	Kardeşi	Ş 1180	BÖ	1 akçe	1156, s.122
Macahel	Gidrevet	Ahali	Ahmed b. Ömer	İH		Ş 1180	Mü	Hasbi	1156, s.122

Kaynak: İlgili belgeler son sütunda gösterilmiştir. Hicri tarihlerde ay kısaltmaları kullanılmıştır.

Kısaltmalar: Yevmi (Günlük), Hasbi (Karşılıksız), İH İmam Hatip, SM Sıbyan Muallimi, M Müezzin, Mü Mütevelli, H Hatip, V Vaiz, F Ferras, D Dellal, İ İmam, Ş Şeyh, K Kantarcı, MÜD Müderris; Ö Ölüm, İ İnyet, TH Terk-i Hizmet, Mü Müceddeden, Fe Ferağ, BÖ Bilaveled (?) Ölüm, T Tevcih, Z Zayi, Te Tecdid, R Rey, Te Terk, İş İştiraken, KY Kasrıyed, Ma Mahlul, BB Bi-berat, Ma Mahlul.